

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger

Nr. 4 2004

I redaksjonen:

Berit M. Grande, Reidar Frafjord, og Kjell Petter Løhre.

Innhold

Leder	3
Av Berit M. Grande	
Stavanger som europeisk kulturhovedstad	4
Av Leif Johan Sevland	
Storebrøen i 1860; hva var det som skjedde?	5
Av Reidar Frafjord	
«Dette sendes til jule-læsning, naar du bliver frisk»	13
Av Erling Sømme Kielland	
Stavangers historie, de lange linjene	17
Av Harald Hamre	
Valberget	23
Av Gunnar A. Skadberg	
Et blikk på Stavanger 1905	31
Av Jan Gjerde	
Barndomsminner – fra Misjonsskolen i Stavanger	39
Av Otto Lous Mohr	

Medlemskap tegnes ved innbetaling av kr. 225,- for enkeltmedlemmer og kr. 375,- for familiemedlemmer.

Beløpet innbetales til konto 3201. 25. 37300.

Adresse: Postboks 351, 4001 Stavanger. www.byhistoriskforening.org

Org.Nr. 984 289 669

ISSN 0806 - 184 X

Program 2005

Onsdag 23. februar

Årsmøte med kåseri av Reidar S. Østerhaug:
«**Filantropi og barneredning i Stavanger på 1800 - tallet**»
Sted: Arkeologisk Museum
Kl. 19.00

Tirsdag 15. mars

Foredrag av Torgrim Titlestad:
«**Erling Skjalgsson og Stavanger**»
Sted: Arkeologisk Museum
Kl. 18.30

Tirsdag 19. april

Foredrag av Eldbjørg Haug:
«**Hvorfor ble et nytt bispesete opprettet i Stavanger?**»
Sted: Arkeologisk Museum
Kl. 19.00

Tirsdag 24. mai

Byvandring: Mosvannet nord/Eiganes vest
med Gunnar A. Skadberg
Kl. 19.00

Onsdag 31. august

Byvandring:
«**Storbrannen på Holmen i 1860. Vi ser på ny regulering og ny bebyggelse**»
med Egil Henriksen
Kl. 18.00

Onsdag 28. september

Kåseri av Jan Christiansen med tittel «**Heia SIF i hundre år**»
Sted: Arkeologisk Museum
19.00

Onsdag 26. oktober

Foredrag av Anne Tove Austbø med tittel
«**Brygger og kaier i Stavanger - Stavanger havn fra Bispebrygga til Blå Promenade**»
Sted: Arkeologisk Museum
Kl. 19.00

Onsdag 23. november

Foredrag av Hild Sørby med tittel
«**Bygningene som har formet byen. Om god og dårlig arkitektur i Stavanger.**»
Sted: Arkeologisk Museum
Kl. 19.00

Lederens spalte

Kjære medlem!

Så nærmer vi oss igjen de siste uker av et år. 2004 har vært preget av sterkt fokus på verdien av kunnskap om Stavangers historie, så mens det fremdeles graves på torget, og vi venter et samlet historieverk, synes jeg et dikt av Stein Mehren fra diktsamlingen «Menneske bære ditt bilde frem» kan være en passende avslutning her i bladet.

En riktig god jul og et godt nytt år ønskes dere alle!

Berit M. Grande

Sunkne byer

I alle store byer finnes en annen by, en by som er sunket ned i grunnen, bevisstheten, historien

sunkne byer

som består av ruiner, sagn, minner, antikviteter, gamle mennesker som husker, legender, samlere, sanger, ruinparker, boksamlinger, museer, gamle hus som står igjen, parker, myter

de sunkne byer

synker inn i sine skall av høyhus, tårn, fabrikker, drabantbyer, antenner, trafikkalarm, tunnelbaner

alle våre lemmer forvandles til jern, men vårt blod hamrer som den avklipte rosen sluppet i en skål med is og vann

tordner kloakkrørene under asfalten, brennende maurtue langt borte fra kan de store byene se ut som de forbereder seg til en seier eller en katastrofe. Frarøvet sine synbare mål og intensjoner fører bevegelsene i trafikken ut i planløst rot. Eller som om tidens sirkel er sprunget på tusen steder

Det graves overalt, mens den sunkne byen synker og synker inn gjennom alle dører, inn i cellenes mørke, inn i ordenes legeme

Gobelinene er smuldret til spindellev. I den svarte mulden støter gravemaskinene på tynne tråder av gull og varmt blod. Inne i veven stirrer øyne og munn mot oss, knust og likevel seende, talende... Vi våkner om natten med deres ord på våre lepper, deres blikk i våre øyne

jord og himmel, fulle av krefter og makter som stiger opp fra de sunkne byer, demoner som søker våre ansikter, engler som vil stå ved vår side

Byene står med røttene ned i strømmen av forskjellig tid. Kjenner solen stiger i sine kalde brennende legemer. Alle hjul er bare rullende skall som venter soloppgangen og det ene ordet som kan gi bevegelsen mening.

Å, hør, alle byggherrer som forsøker å banke regnbuen fast til marken. Det finnes ikke store nok spikere, selv ikke en stjerne kan holde fast kraften i den forsakelse som former kultur av natur...

Opp av asfalt, glass og betong stiger den sunkne by, stiger sterkere enn vårens kilde-sprang av fugler, stiger som et rop fra skogbunnen, som en lengsel etter evighet, som en hildring for hav-blikket, når horisontenes øer løsner og stiger, stiger og blir til stjerner..

Opp av alle sunkne byer stiger det ene bilde de har forsøkt å bære...

Alle sunkne byer bor i våre lengsler...

Stavanger som europeisk kulturhovedstad

Av Leif Johan Sevland

Et historisk bakteppe har vært viktig når Stavanger – regionen ønsket og siden oppnådde status som europeisk kulturhovedstad fra 2008. Byens fremvekst har vist hvor sårbart det kan være å basere seg på ensidige næringer som i tillegg er konjunkturutsatte. Derfor ønsker vi å møte fremtiden med et bredere næringsgrunnlag; på flere søyler. I et slikt perspektiv er vi overbevist om at kultursektoren representerer et viktig element, både i kraft av sin egenverdi, men også i et samspill med andre næringer.

Den historiske veven vil også komme til uttrykk i flere av hovedprosjektene til kulturbyåret. Sjømannen og misjonæren skal være ledeskikkelser i presentasjonen av mye av det som har formet byens kompetanse og mentalitet. På en kritisk og levende måte skal dette prosjektet fortelle om bakgrunnen for byens åpenhet, fordomsfrie nysgjerrighet og kontinentale utsyn.

Prosjektet «Youth and Migration» skal ta sikte på å gi unge mennesker grunnleggende kunnskap om fenomenet migrasjon, slik at de bedre kan forstå sammenhengen mellom den utvandringen som fant sted på 1800 – og 1900 – tallet, og dagens innvandring. Videre skal vi etablere et kirke-musikkensemble i Domkirken. Vi ønsker å kartlegge, gjenfinne og skape ny forståelse for gamle håndverkstradisjoner. Som Europas største trehusby skal vi invitere fremstående trehusarkitekter til å eksponere tre som et forurensningsfritt materiale i utbyggingsområder. Og med utgangspunkt i

vikingtiden skal vi sondere vikingenes historiske arv og innflytelse i Europa, og derigjennom bl.a. presentere en dialog mellom fortid og fremtid.

Stavanger har i all sin tid vært avhengig av kontakten med utlandet. Byen og Rogaland fylke ligger der med ansiktet mot Nordsjøen og den store verden. Dette har hatt, og vil få, en avgjørende betydning for vårt økonomiske grunnlag og kulturelle utvikling. Stavanger 2008 skal gjøre dette til en utfordring og begivenhet for hele fylket, som vil gi oss ekstra muligheter til å utforske vår egen og vår europeiske identitet.

Storebra'en i 1860; hva var det som skjedde?

av Reidar Fraffjord

Mons Gabriel Monsens akvarell. Jeg hadde tidligere forestilt meg at branntomten var sett fra Jens Johnsens eiendom, «Blidensol» på **nedsiden** av Lökkeveien. Hans sønn, Georg Monsen, skal imidlertid ha opplyst at faren laget tegningen fra Egenæs gamle kirkegård. Dersom dette er korrekt, er det kirkegårds-muren på **oppsiden** av Lökkeveien vi ser nederst på bildet.

Ovenstående, detaljrike akvarell av Mons Gabriel Monsen som nå også foreligger i *Byhistorisk Kunstmappe*, og Aftenbladets reportasje den 14. august; «*Da Stavanger brant*», har bidratt til ny oppmerksomhet omkring katastrofen som rammet sentrale bystrøk for snart 145 år siden da 250 bygninger gikk opp i flammer, og nesten 2000 av byens ca. 14.000 innbyggere ble hjemløse.

Det jeg betegnet som et paradigmeskifte i byens historie, hadde egentlig et forspill. I november 1859, 6 uker før jul, ble byens borgere midt på natten vekket av skudd fra kanonene på Valberget. Dette brannvarslet gjaldt ild i Larsens dampbakeri i Sølvberggt. 13, i et ytterst brannfarlig strøk der våningshus og bakbygninger var klemt tett innpå hverandre i det trange smuget.

For den tids primitive slukkeredskaper, de tungvinte sprøyter, var det derfor vanskelig å komme til. Først da brannvesenets menn og branninspektøren, 70 år gamle Feldthus, med sin ropert kom til stedet, klarte man å få orden i kaoset som hadde oppstått og danne dobbelte rekker av alle vannlangerne som fylte brannspannene nede ved Bispebyggen.

Disse spannene av filt, lær eller seilduk «vandret» deretter gjennom den ene linjen fra hånd til hånd, like opp til sprøytenes hvor de ble tømt og etterpå fraktet ned igjen til sjøen gjennom den andre rekken for å bli fylt på ny, noe som selvfølgelig tok lang tid.

Det brennende huset var heldigvis en ganske lav bakbygning, og da det var helt

Premierløytnant Hielms opptatte kart over brannstedet. De nye gatene er inntegnet med rød farge; bl.a. Bakkegt., Breigt., Øvre og Nedre Holmegt. «Stjernen» angir stedet hvor brannen oppstod; nedre delen av nåværende Breigt. (Bildet er avfotografert på Byarkivet)

vindstille, tok det bare godt og vel en time før ilden var under kontroll. Men etter at faren var over, utbrøt en gammel kone: «Vårherre ville denne gang bare vise oss riset!» Det lød som en uhyggelig profeti som snart skulle gå i oppfyllelse.

De to første månedene av 1860 hadde det vært et ualminnelig rikt fiske slik at sjø-

husene var overfylte med sildetønner. Alle hadde det på dagtid svært travelt med å få det nødvendige arbeidet fullført.

Mandagen den 12. mars ebbet ut, det hadde vært en «smukk» aften, menneskene i vår lille by gikk til ro, og ingen drømte om det som skulle bli en nesten uvirkelig morgendag.

Sent på sorte natten noen timer senere, mellom kl. 03.30 og 04.00, måtte den 26 år gamle, ennå ugifte piken, Sara Marie Tørresen (1834 – 1918), ut i et nødvendig ærend der hvor hun bodde. Med ett oppdaget hun ildtunger som freste opp fra loftet over garveriet til Anders Tollefsen på baksiden av det store våningshuset med sjøhus som tilbygg. Flere familier bodde i den delen av huset som vendte mot gaten.

Eiendommen hadde i mange år blitt kalt for Wasbøe-huset etter Bjerkreims-buen Johannes Olsen som fikk borgerbrev som handelsmann i byen 1800 og da benyttet Wasbøe som familienavn. Haugianeren Reinert Tørresen (1792 – 1893) hadde sammen med to brødre, Osmund og Haldor Olsen kjøpt enkefru Wasbøes eiendom med brannforsikringsnr. 229 i 1830.

Anders Birkeland Tollefsen (f. 1826 i Bjerkreim), som hadde bolig i huset, var svigersønnen til Osmund Olsen. Han hadde fått borgerskap i byen som garver 03.05.1856 og hadde også virksomheten sin her i et av byens trangeste og mest uregelmessige strøk. I dag tilsvarende området den nederste delen av Breigaten, fra Østervåg til Havneringen, mellom husene som i dag har adressene 20 og 25. Det utgjorde 1.320 kv.alen, tilsvarende 519 kv.m

Piken sprang øyeblikkelig inn i huset igjen og vekket faren, Reinert Tørresen, som naturligvis gjorde anskrik. Dette oppfanget vekter Anders Lie som hadde passert området like før, mellom halv fire og kvart på fire. Han løp tilbake og oppdaget røyken som vellet ut under gesimsen på husets østside. Like før kl. 04.00 kom det første tunge drønnet fra kanonene, så ett til og til sist et tredje.

Samtidig tok Domkirkens store klokke til med en vedvarende ringing og brakte en apokalyptisk uro – eller forventning – inn i mange små stuer og soverom: «Var det Herren som kom for å hente sin hjord?». Etter hvert som brannen utviklet seg, kunne man faktisk av de tunge klokkeslagene følge forløpet. 2 slag gjaldt for Skagen

og Holmen, mens 3 slag betydde Østervåg (og Verket).

Flammene grep øyeblikkelig om seg og bredte seg til de omliggende hus som nærmest befant seg vegg i vegg. At ilden fikk så godt tak med det samme, skyldtes for en stor del noen krutteksplosjoner som kastet brennende stumper rundt omkring. Natten hadde vært vindstille, men etter kort tid økte det på til storm fra sydøst, et forhold som i stor grad vanskeliggjorde slukningen. Brannen angrep nå hus etter hus i ulike retninger; dels i den sammenhengende husrekken på Østervåg – siden, dels oppover Bakken og dels mot Holmen.

Midt under de langtrukne slagene fra Domkirken, samtidig som branntrommen fra byens tambur lød gjennom gatene, kom sprøytemannskapene styrtende fra hjemmene sine for å utføre den oppgaven de var satt til. Samtidig hastet borgerværningens folk med sine geværer av sted for å innta vaktstillinger og yte hjelp. Snart kunne man se brannfolkene komme trekkende med sprøytene mot stedene der den røde hane var i varm virksomhet. Overalt hersket det larm og forvirring. Midt i dette høyspente dramaet vandret branninspektør Feldthus i sin uniform, og med en stor, trekantet hatt med rød dusk på hodet.

Fra vinduene i de brennende husene og nabobygningene ble det kastet sengklær og mindre ting ut i de smale og krokete smauene. Tverrgatene i nærheten av huset hvor brannen brøt ut, var Salvågergaten og Kjerringholmgaten. Sistnevnte løp opp omtrent der Øvre Holmegate er i dag. På den tiden var det nærmest en fjellvegg på sørsiden av denne gaten, en meget beferdet skrent som førte opp til bystrøket Bakken. På de ujevne avsatsene lå hele husrekker og små, enkeltstående byggverk med smug imellom. Å få sprøytene opp her var nærmest en umulighet, men folk kom springende med brannspann og tok til å lange vann fra bryggen ved Kjerringholmen.

Etter som vinden økte i styrke, ble stadig nye områder omspent av flammeha-

Denne skissen laget fogd Ambrosius Hansen, 5 dager etter brannen. Alt nord for den prikkete «BRANDLINJE» ble ødelagt, med to unntak: Berners sjøhus på Holmen og L.W. Hansens materialhus på «Kjerringholmen».

vet. Da Kjerringholmens sjøhus stod i lys lue, måtte vannlangerne kaste spennene og skyndsomt ta til flukten. Det samme ble brannmannskapene med sprøyter tvungne til, for ikke å bli ringet inne av rasende ildtunger. Folk ble fylt med skrekk og gru av det forferdelige scenariet man nærmest var maktesløse marionetter til. Karakteristisk for forholdene som hersket den gangen, var at flere av håndtverksmestrene i sentrale strøk gjerne holdt kuer, 3 – 4 hver, og disse ble nå sluppet løs og drevet opp til Idsøemarken hvor Nytorget er i dag.

I gatene var det tummel hvor man enn snudde seg. Kvinner og barn styrtet fra de brennende husene med favnen fulle av klær og andre eiendeler mens mannfolkene, to og to, slepte på møbler gjennom de røykfylte smugene. Det gjaldt å berge det som berges kunne. Mange søkte til Valberget i håp om at ildhavet ikke ville nå dit, atter

andre til Domkirken. Til alt hell var også Breiavatnet islagt på den tiden, og her ble det stablet sammen mengder av møbler som hadde unngått flammenes rov og dessuten mye annen «rabe».

Etter som timene forløp, raste ilden med større og større intensitet; det haglet med gnister, og brennende gjenstander suste gjennom luften, festet seg under takskjegget på husene, og straks stod luen høyt til værs. Både Bakken med Pottemakerstranden, hele Holmen, nedsiden av Valberget og nedre delen av Holmegaten var nå til et eneste flammehav. (Navnet Kirkegaten kom som resultat av gatenavnskommisjonens arbeid året etter, i 1861. Betegnelsen på gaten her før brannen var Holmegaten. Da eksisterte ikke Øvre og Nedre Holmegate som gateløp eller navn.) Man var vitne til et redselsfullt syn, ikke minst var det skremmende å oppleve de forferdelige ilds-

øyene som i den hvinende vinden flammert opp og ned gjennom skorsteinspipene på de større husene.

I skråningen opp mot Valberget tok nå også ilden til å antenne ulike eiendeler som var blitt fraktet dit opp, og da ble forvirringen påtrengende. Folk løp omkring hverandre for å slukke, men mye gikk opp i røk, for i den voldsomme heten var det ikke mulig å oppholde seg der lenger. I dette området fenget også ilden våningshuset til kjøpmann Hans G. B. Sundt. Da han hørte at arbeidsfolkene høylytt beklaget seg over ulykken, bemerket han lakonisk: «Vi kan ikke vente å bli mer forskånet enn andre for en slik tilskikkelse.»

Da vanntilførselen ble vanskelig, slo folkene i stykker vinfatene i kjelleren, og brukte vin i stedet for vann i et forsøk på å slukke! Under dette arbeidet innfant det seg en hel del såkalte «lasaroner» som ønsket å «hjelp» på sin måte. Arbeidet var ikke før påbegynt før de prøvde å tilegne seg innholdet på fatene til egen gane, og enkelte klarte det også. Da var ikke Sundt sen om å utbasunerte: «Stopp», for så å jage disse uønskete elementene vekk fra stedet.

Han befalte deretter at alt skulle bringes inn i kjelleren igjen, lukket selv døren og stakk nøkkelen i lommen. «Nå er det bra», sa han. «La alt som er i kjelleren brenne, slik at vi ikke får høre om nye ulykker!» Noen av nevnte individene hadde imidlertid allerede bragt seg i en slik situasjon at de måtte hjelpes bort....

I mellomtiden bølget det uoverskuelige flammehavet seg frem under vindens trykk og tilintetgjorde alt som kom i dets vei. Brennende trefliser og filler fløy utover Vågen og holdt på å antenne riggen på fartøyene. Selv hus på Strandsiden, ble hjem-søkt av slike «brannpiler». Strandgaten beboere slapp imidlertid med skrekken, men vinduene i husene som vendte mot sjøen, var så hete at man knapt nok kunne legge hånden inntil.

Mannskapene som håndterte sprøyte-tene, måtte rømme fra plassene sine gang

på gang. Det var med nød og neppe at de som hadde oppdraget på Holmen, klarte å komme seg unna da flammene slikket rundt benene deres. Mellom kl. 11 og 12 om formiddagen ble alle krefter satt inn for å forsøke å stoppe ildens herjinger i Holmegaten (Kirkegaten) ved skredder Baades høye hus på østsiden av gaten. (I dag Kirkegt. 29 og 31, på andre siden av Sundtebakken) Dette lyktes ved at man dekket huset med seil og pøste på med vann. Hvis også dette huset hadde strøket med, ville det vært alvorlig fare for at en enda større del av byen var blitt lagt i aske.

Etter 9½ time, kl. 13.30, brant det fortsatt i grusen over hele brannområdet, og faren var ennå ikke over. Fra sildebeholdninger, kornlager og steinkullsdynger steg ildsøyler høyt til værs. Den påfølgende natt viste dette seg fortsatt som et fryktelig ildhav som utviklet så store mengder av røk og damp at vaktmannskapene som var postert rundt omkring i det avbrente området, hadde kvelningsfornemmelser.

Øyenvitner har uttrykt den uhyggen de følte da de noen dager senere stod på Valberget og sku ut over branntomtene. Det opplevdes som en «ødeleggelsens vederstyggelighet», hvor nakne skorsteinspiper raket opp fra grushaugene som grinende spøkelses. Samtidig var det nedslående å betrakte restene etter de mange sjøhus hvor bjelkeverket som var gjennomtrukket av sildelake, hadde styrtet ned og blitt forkullet.

Spørsmålene som alle stilte seg, både mens brannen raste som verst og etter at man mentalt hadde maktet å roe seg noe ned, var naturligvis: Hvordan oppstod dette infernoet, var ilden påsatt eller var den kommet ut av kontroll ved et uhell? Ryktene begynte å svirre, men allerede den påfølgende dag meddelte byfogden at garver Anders Tollefsen var satt i arrest. Flere omstendigheter hadde vakt mistanke om at brannen var påsatt, og man hadde derfor besluttet å holde Tollefsen i varetekt til brannforhøret hadde funnet sted.

Hele 42 personer ble avhørt, bl.a. førnevnte Reinert Tørresen som i branntakstprotokollen for 1846 – 1855 er oppført som eier av huset, hans datter, Sara, som aller først oppdaget ilden, fru Malene Tollefsen som i flere dager hadde ligget i barselseng og født en sønn en uke før brannen brøt ut, Severine Sivertsen, Tollefsens tjenestepike, politibetjent Josephsen som hadde registrert at garveren var beruset under forhøret, og selvfølgelig Anders Tollefsen selv som flere ganger endret sin forklaring. Ekteparet Tollefsen ble utsatt for krass kryssseksaminasjon. Da konen ble ført frem for retten, spurte administrator, byfogd Christensen, med skarp stemme: «Du er altså gift med den mann som har påsatt brannen?» Hun lot seg imidlertid ikke overrumple: «Nei, jeg er gift med Anders Tollefsen!»

Garver Tollefsen ble til slutt gjort oppmersom på at ut fra de opplysningene som var fremkommet under forhørene, var det liten sannsynlighet for at noen andre enn han selv kunne ha forårsaket utbruddet av brannen. Han hadde brakt trefliser opp på garveriloftet enten samme dag eller dagen i forveien; forklaringen på dette skulle være at sponen ville bli tråkket på og ødelagt om den ble liggende i selve garveriet. Videre hadde han vekket piken, som hadde våket for dem helt til kl. 2 om natten, og gitt henne ordre om å hente flisene til å fyre opp i kakkelovnen med, noe han selv uten vanskelighet kunne utført.

Det var overhørt samtaler mellom han og hans kone der det ble ytret ønske om at huset måtte brenne ned; det samme hadde han antydning overfor kjenningene Torjer Olsen og Morthen Sigbjørnsen. Videre var det lite rimelig at det var piken, Severine Sivertsen, som hadde opptrådt uforsiktig. Etter hans siste forklaring gikk det nemlig frem at hun hadde lykt i hånden og ikke bart lys, da hun gikk opp for å hente sponene.

Flere indisier ble proklamert: Ettersom samtlige utgangsdører var stengt, kunne det vanskelig tenkes at personer utenfra kunne ha kommet inn og utført illgjernin-

gen. Han selv kunne åpenbart hatt interesse av at huset brant ned for å komme ut av et ubehagelig fellesskap i huset, og hans angitte beholdning av huder og skinn var så betydelig (og urimelig) at han ville stå seg godt på å få utbetalt assuransesummen. Endelig var det et faktum at han nektet tjenestepiken å gå opp og legge seg på rommet hun hadde ved siden av garveriloftet. Da kunne ilden blitt oppdaget i god tid og eventuelt blitt slukket.

Anders Tollefsen repliserte at han ikke kjente seg skyldig i noen av de anførte påstandene og kalte Gud til vitne på at han ikke hadde noe kjennskap til det som var anført eller visste hva som kunne ha forårsaket brannen. Han bemerket til slutt at det ikke lå noen ting foran hans sjøhusdør, slik at døren der enkelt kunne ha blitt flyttet av uvedkommende fra utsiden. Den 25. april ble imidlertid garver Anders Tollefsen tiltalt for mordbrann og assuransesvik.

Den 6. september samme år falt dommen. I premissene sies det med rene ord at de fleste vitneutsagn og alle omstendigheter sammenfattet gjør det sannsynlig at tiltalte med forsett har satt fyr på huset. Dette må ha skjedd på det tidspunkt om natten da tjenestepiken, Severine Sivertsen, etter å ha hentet flisene på garveriloftet, var falt i søvn. Går man ut fra nevnte forhold, blir tiltaltes atferd lett å forklare. Han ville kaste mistanken på piken ved å nekte henne å gå opp på værelset sitt etter som han da ikke ville vært i stand til å kontrollere henne. Ved at hun lå i stuen, kunne han forvise seg om at hun sov.

Tiltalte hadde hele tiden benektet å ha satt fyr på huset. Retten fant det imidlertid lite sannsynlig at uaktsomhet fra pikens side skulle ha forårsaket ilden. Ikke desto mindre kunne dette være en mulighet, og retten tør derfor ikke mot tiltaltes benektelse anse opplysningene som er kommet frem, for å være tilstrekkelige til å dømme han som mordbrenner. Derfor:

«Thi kjendes for Ret: Tiltalte garver Anders Tollefsen bør i denne Sag for Jus-

Dette bildet har jeg tatt av dagens nedre del av Breigt. Her lå Wasbøe – huset i 1860, og her var det Store'braen oppstod.

titarius videre Tiltale fri at være, dog saaledes at at han udreder alle af hans Arrest og Sagens flydende Omkostninger og deriblandt i Salærium til Referenten Procurator Hansen 30 Spd., foruden de denne under Thingsvidnet i Jæderen og Dalerne tilkjendte 10 Spd. at utredes efter Øvrighedens Foranstaltning under Adfærd efter Loven.»

Denne frifinnelsen, avsagt av byfogden i Stavanger, ble imidlertid påanket av amtet til Kristiansands Stiftsoverrett på vegne av det offentlige. Her kom man til samme konklusjon i en domsslutning av 3. oktober, men saken er ennå ikke definitivt avgjort. Den endelige dommen foreligger fra Høyesterett den 24. november samme år, og blir meddelt leserne av den tids Stavangeren (!) gjennom en melding av 6. desember 1860:

«Under 24de f.Mn. har Højesteret afsagt Dom i Justitssagen mod Garver Anders Tollefsen, der som bekjendt var sat under Tiltale for formentlig Anstiftelse af

den vor By den 13de Marts d. Aa. overgaade Ildebrand. Højesteret stadfæstede de ergangne Domme.»

Han hadde da tilbrakt 9 måneder i varetektsarrest, noe som selvfølgelig måtte sette sitt preg både på han selv og omgivelsene. Guttebarnet som var kommet til verden den 6. mars, ble døpt i Domkirken 22. april og fikk navnet *Ingvald Gjertinius*. Ekteparet fikk også en sønn som ble kalt *Osmund* den 23. august 1864. Familien er leieboere i Nedre Dalgate 2 i 1865 og 1866, men året etter bor de i Hetlandsgt. 38, så dette er tydeligvis en familie som har flyttet på seg i St. Petri-området. I 1871 ble det imidlertid et definitivt oppbrudd, både fra selve nærmiljøet og fra byen.

Den 13. mai dette året forlot fregatten «Nordens Dronning» som tilhørte Køhler & Co., innseilingen til Vågen hvor hun lå for anker. Det var da 406 passasjerer om bord, blant disse var Anders og Malene Tollefsen med de to guttene sine Ingvald, 11 år, og Osmund, 6 år. Dessuten hadde familien

Bildet viser Nordens Dronning, dokksatt ved Stavanger Støberi & Dok, like før 1887. Fregatten var bygget i Amerika, men innkjøpt til Stavanger av J.A. Køhler & Co. Da «Dronningå» første gang kastet anker på Vågen 19. februar i 1866, var hun Skandinavias største og vakreste seilskip.

den 8. mai 1870 blitt forøket med den nå 1 år gamle piken, *Malene*. Seilskipets fører var kaptein Ole Helliessen, og skuten hadde et mannskap på 22 personer. Under denne overfarten skjedde det en fødsel, og fem personer døde. Dessuten ble 13 personer syke etter et utbrudd av skarlagensfeber. Seilskipet ankom Quebec i Canada den 14. juli.

Quebec var på den tiden en veldig vanlig emigranthavn i Nord – Amerika. Derfra kunne man ta elvebåt til Ontario og videre båt eller jernbane til Buffalo. Deretter dro mange videre til byene Milwaukee og Chicago over de store sjøene for eventuelt å komme seg til Midtvesten.

Man kan spekulere på hvorfor de forlot byen med foreldre i live og en rekke brødre og søstre bosatt her. Selv om Anders Tollefsen var endelig frikjent, gikk nok fortsatt

rykter og sladder i den vesle, gjennomskitige byen som nå hadde øket sitt innbyggertall til bortimot 19.000 sjeler. Med tanke på at også hans mindreårige barn ville komme til å vokse opp i en grumset atmosfære, har nok emigrasjon til Amerika fortonet seg som den eneste, ryddige muligheten til å kunne starte på nytt. En kilde i avisen Vestlandet antyder at Anders Tollefsen døde der borte noen år før 1910.

Bemerkning:

En takk til vårt medlem, Jan Berg, for all hjelp i forbindelse med den gotiske håndskriften i rettsprotokollene.

«Dette sendes til jule-læsning, naar du bliver frisk»

Et brev fra Alexander L. Kielland til sitt søskenbarn Anna Sømme

Av Erling Sømme Kielland.

Alexander L. Kielland hadde mange søskenbarn. Et av disse var kusinen i Stavanger, Anna Sømme (1855-1949). Hennes mor, Johanne «Hanna» Margrete Bull Kielland (1823-1908) gift med Jacob J.K. Sømme (1817-1893) - var søster til Alexanders far Jens Zetlitz Kielland (1812-1881).

Anna ønsket tydeligvis å få vite mer om sine slektsrøtter, og ba om hjelp fra sin fetter som bare noen dager tidligere var utnevnt til borgermester i Stavanger. Særlig har nok handelshuset Jacob Kielland & Søn sitt første byhus vært av interesse. I hvert fall sender Alexander et brev til henne med både slekts- og bygningshistoriske opplysninger tilknyttet Nedre Strandgt 9, som var bygningens adresse. Dette huset ble revet omkring 1962 – og lå omtrent hvor Romsøebygget er i dag.

Brevet fra Alexander er en bekreftelse på at han både hadde god kunnskap om slekten og bygningen, og tilgang til de dokumentene som var nødvendige opplysningskilder. Vi ser også han lånte ut noen av papirene til Anna.

Noen opplysninger tilknyttet innholdet i brevet:

Alexander og Anna's felles «Tip-tip oldefar», Jan Jacobsen Kielland (1693-1765) bodde i Sokndal. Han kjøpte i 1750 huset i Strandgaten til sin sønn, Jacob Jansen Kielland (1726-1788) . «Jacob Taabak» som han blir kalt i brevet, etablerte her handelshuset Jacob Kielland & Søn i 1851. Hans sønn,

Anna Sømme som gjerne ville vite mer om felles slekt

agent Gabriel Schanche Kielland (1760-1821) solgte huset i 1802. Flere år tidligere hadde han kjøpt, og flyttet firma og familie over i «det store hus på Torvet». Dette overtok forøvrig Anna Sømme sine foreldre - etter at agentens sønn Jacob Kielland (1788 –1863) - Hannas far var død, og handelshuset ble avviklet. Også dette

Alexander L. Kielland hadde mange opplysninger om tip-tip oldefarens første hus i Stavanger

huset, til sist kalt «Haabeth`s hus» ble revet omkring 1960.

Her er brevet fra Alexander til kusine Anna med kopi av den siste siden:

Til
Frøken Anna Sømme
Pro memoria:

Den store Borgermester: Søren Gotzen, hvis Epitafium hænger i vestre Sacristi, havde 18 Børn, som næsten alle giftede sig og spredtes over Danmark og Norge.

Hans Søn No 5, som hed Jens, forblev i Stavanger som Provst og Sognepræst og har sandsynligvis arvet flere af Faderens Huse i Strandgaden.

Af hans 7 børn er her kun tale om de to døtre No 3 og No 5.

No 5 Elisabeth Gotzen blev gift med Ole Pedersen Schielderup – ogsaa provst og en mægtig Mand, thi deres Datter Axeliene Christine gift med Lauritz Hillemann

boede i det store hus på Torvet, som Agenten kjøbte i 1782.

Provsten Schielderup dør i 1723, men Enken levede til 1744 og boede i Huset på Stranden som siden tilhørte L & J. Svendsen. Dette Hus havde hun tilforhandlet sig af Magister Claus Winther, hvilket er den tidligste Efterretning, jeg kan finde om Huset.

Da nu Enken Madame Elisabeth Schielderup dør i 1744, blev Huset af hendes Arvinger solgt til hendes ældre søster – Datteren No 2 af Jens Gotzen. Herom handler vedlagte Dokument No 1-1744.

Denne Datter No 2 hed Anne Christine Gotzen og havde været gift med Baron Axel Christian Rosenkranz til Baroniet Rosendal i Hardanger. Han døde i 1723. Enken kjøbte altsaa huset i 1744, og boede der, til hun døde i 1750 – 81 Aar gammel. Hun havde ingen Børn.

Den 8 og 9 juli 1750 blev der holdt Auktion over Friherrinden Rosenkranz Efficher. Herom handler vedlagte Document No 2 1750 med tvende Bilag.

Ved denne Auktion kjøbtes Huset med Søhus, Have etc. pr. Commission af Sagfører Jonas Kirsebom for Regning af vor Tip-tip Oldefader Jan Jacobsen Kielland.

Han dør i Sogndal 1765, og hans Søn – Jacob Taabak kaldet, boede og handlede i Huset til sin død i 1788.

Saa arvede Agenten Gabriel Schanche sammen med sine to Søstre Margrete – siden gift med Lorenz Ankermann Smith og Engel Arentz – siden gift med A.W.Scheel, og han – Agenten, som efter Tidens Lov arvede dobbelt mod sine Søstre, udløste disse for deres to Fjerdeparter den 2 October 1790. Herom handler vedlagte Document No 3 1790.

Agenten kjøbte allerede 1782 det store Hus på Torvet, og hvem der har boet i Huset på Stranden fra Jacob Taabaks Død i 1788 indtil 1802, det ved jeg ikke.

Originalbrevet.

Samme Document, som er en Copie
- j^e tror skrevet af Pabst Gabriel -, indskrives
ogaa Skjøde af 1839, hvorved Erik Svendsen
Pisa's Arvinger overlader Huset til den
alder Jon Svend - Faber Svend kaldet.

- Dette sendes til Jule-Læsning, og
de bliver frie. Documenterne man her
om tilbage til min Samling. Man hør
de vil sætte sig til at undersøge om der
Mange og Plankvæb og Madam Pasche
og Fanden og hans Trængsel, vil de
for Plankvæb i Hovedet ligesom j^e og
endte ikke begynde, hvor Prokurator Hansen
brød - j^e tror i Westre om gamle Huse.

Kunlig Hilsen

Aarager 20de Dec. 1891.

Der hængsler
Stevard H. Kulland

Til

Frøken Anna Sørensen.

Nedre Strandgt. 9 som denne historien forteller om. Etter å ha vært eiendommen til handelshuset Jacob Kielland & Søn i nesten 100 år, ble det solgt til familien Svendsen. Senere også kalt «Svendsahuset».

Men i 1802 solgte Oldefar det til Erik Risa. Herom handler vedlagte Document No 4 1802.

Samme Document, som er en Copie-jeg tror skrevet af Onkel Gabriel-, indeholder også Skjøde av 1839, hvormed Erik Svendsen, Risa's Arvinger overlader Huset til sin ældste Søn Svend – Farbror Svend kaldet.

- Dette sendes til jule-Læsning, naar du bliver frisk. Documenterne maa komme tilbage til min Samling. Men hvis du vil sætte

dig til at udpønske om disse Hauger og Plankeværk og Madam Paasche og Fanden og hans Pimpestok, vil du faa Plankeværk i Hovedet ligesom jeg, og endda ikke begribe, hvor Prokurator Hansen boede – jeg tror i Wasbø sine gamle Huser.

Venlig hilsen
Stavanger 20 Dec. 1891.
Din hengivne

Alexander L.Kielland

Stavangers historie, de lange linjene.

Av Harald Hamre

Få norske byer har hatt en så dramatisk utvikling som Stavanger. Vekslingene mellom vekst og krise har gjort at byens historie framstår som sterkt fasedelt, begivenhetsrik og spennende.

Vendt mot Nordsjøen har Stavanger alltid vært avhengig av havet og sterkt preget av impulser utenfra. Stavangers historie er i høyeste grad internasjonal.

Stavanger er også en av Norges aller eldste byer. Den vokste fram på 1100-tallet i en periode preget av folkevekst og økende urbanisering over hele Nord-Europa. De arkeologiske og historiske kildene er sparsommelige. Derfor er det mye vi ennå ikke vet om den første bydannelsen. Heller ikke bynavnet har vi noen sikker forklaring på, men det består av to deler: staf og angr. Staven er trolig den bratte vestsiden av Valberget som i sin tid sto som et landemerke i det sentrale havnebassenget Vågen. Og angr var selve bukta, vika eller Vågen.

Kongemakten og kirken trengte et sterkt fotfeste på Sørvestlandet. Stavanger hadde en naturlig havn og lå strategisk til, like ved skipsleia langs kysten. I 1120-årene ble det opprettet et bispesete her. Den første biskopen kom fra England. Samtidig startet byggingen av katedralen. Den ble opprinnelig reist som en romansk basilika i anglo-normannisk stil. Bispesetet og katedralen i Stavanger ble et av knutepunktene i det nasjonale maktapparatet. Etableringen av disse institusjonene ligger til grunn for at byens grunnleggelse offisielt dateres til året 1125.

En liten by i kamp

Bispesetet kom til å spille en avgjørende rolle i Stavangers utvikling gjennom de første hundreårene. Det geistlige sentrum

Minnekorset over Erling Skjalgsson. Reist ved Breiavatnet av hans prest, etter Erlings fall under kampen mot kong Olav.

Kongsgård med Domkirken 1831.

skapte grunnlag for andre religiøse og verdslige institusjoner. Men som handels-sentrum ble Stavanger liggende i skyggen av hansabyen Bergen i nord. Bergenserne kontrollerte handelen med de enormt rike fiskeressursene fra kysten nordover langs landet. Byene på Sørlandet og Østlandet eksporterte trelast og jern til det europeiske kontinentet. Borgerne i Stavanger derimot, greide ikke å få tilgang til et overskudd av en handelsvare som kunne omsettes med utenverdenen og skape økonomisk vekst.

Fra småby til storby

Helt fram til begynnelsen av 1800-tallet var dette et lite bysamfunn preget av usikre levekår og relativ stillstand. Da ble situasjonen dramatisk forandret. Mens resten av landet opplevde tilbakegang og stagnasjon etter Napoleonskrigene, opplevde Stavanger og regionen omkring en eventyrlig økonomisk vekst, befolkningsvekst og urbanisering. I løpet av 60 år vokste Stavanger fra

å være en trang og sølete liten småby med ca. 2.300 innbyggere til å bli Norges fjerde største by med et folketall på ca. 25.000.

Årsaken til den raske veksten var enormt rike sildefiskerier langs kysten hvert år. Ufattelige mengder mat kunne øses opp av havet med garn og not. Silda ble saltet og pakket i tretønner for eksport. Markedet fantes i Østersjøområdet der saltet sild lenge hadde vært rimelig og næringsrik kost for folk flest. For første gang fikk kjøpmennene i Stavanger tilgang til en eksportvare som kunne utnyttes til handel og økonomisk utvikling.

Sild og seil

Hver sommer seilte hundrevis av småfartøyer ut fra Stavanger søkklastet med sild i tønner. De losset sine varer i de fleste havnebyer i Østersjøområdet og kom hjem til Norge med korn, lin og hamp.

Sildefisket og sildehandelen ga arbeid og inntekt til folk flest. Kjøpmennene i Sta-

vanger investerte i stadig større fartøyer. Etter at verdenshandelen ble fri rundt 1850, kastet de seg inn i kampen om de lukrative varefraktene i internasjonal skipsfart. I «seilskipenes storhetstid» vokste den norske handelsflåten til å bli verdens tredje største. Stavanger hadde den nest største flåten i landet, med over 600 skip i utenriks fart. Etterspørselen etter tonnasje medførte at Stavanger og Ryfylke ble et av landets viktigste skipsbyggingsdistrikter.

Nye impulser utenfra

Tusenvis av sjøfolk fra Stavanger og nærmeste omegn tjente til livets opphold på alle verdens hav. De kom hjem med mange slags inntrykk og impulser fra fremmede land og havnebyer. Stavanger ble inngangsporten til Norge for mange av de motkulturelle bevegelsene i Nord-Europa på 1800-tallet. De underprivilegerte uttrykte sine interesser i lekmannskristendom og avholdssak. Engasjementet ble kanalisert gjennom folkelige bevegelser som utfordret både verdslige og religiøse tradisjoner. Stavanger ble det nasjonale sentrum for misjon og avholdsbevegelse. Den internasjonalt orienterte misjonsbevegelsen fikk et særlig fotfeste i sjøfartsbyen Stavanger. Sjøfolkene og misjonærenes beretninger fra fjerne himmelstrøk bidro til at brede lag av folket ga sin støtte til arbeidet på misjonsmarken.

Krisa i 1880-årene

Det rike sildefisket tok slutt omkring 1870. Ti år seinere ble skipsfarten hardt rammet av krisa i verdensøkonomien. Skip ble lagt i opplag og solgt. Byggevirksomheten på skipsverftene stoppet opp. Byen hadde opplevd en eventyrlig vekst som de fleste hadde nytt godt av. Sildeeksporten, seilskipsfarten og skipsbyggingen hadde gjort Stavanger til en livlig handelsby med et svært internasjonalt orientert nærings- og kulturliv. Da de internasjonale markedene sviktet, var dette samfunnet ekstra sårbart for rystelsene som fulgte. Alle

byens største rederier og handelshus gikk konkurs i løpet av 1880-årene. Sjøfolk, verftsarbeidere og andre lønnsarbeidere mistet livsgrunnlaget sitt. Folk flyttet ut av byen, tusenvis av dem til Nord-Amerika.

Utvandringen

Den første organiserte norske utvandringen til Amerika hadde startet i Stavanger i 1825. 52 mennesker gikk ombord i den lille sluppen «Restaurasjon» og forlot landet. De var kvekere og representerte en av de første antiautoritære lekmannsbevegelsene som slo rot i Stavanger-distriktet. De var inspirert av sine læremestre fra England og kom på kant med både kirke og stat. Fra midten av 1800-tallet ble Stavanger et sentrum for masseutvandringen. Nå var det ikke først og fremst religiøse eller kulturelle konflikter som tvang folk til å forlate sine hjem, men manglende ressurser på landsbygda. Selv om nesten alle voksne menn tok del i de rike sildefiskeriene, varte de bare en kort sesong hver vinter. Folk langs kysten var avhengige av å kunne kombinere jordbruk og fiske. Ettersom folketallet vokste, ble det flere og flere som ikke fikk tilgang til jord. Deres eneste utvei lå ofte i Amerika-billetten som ga adgang til ei enkel køye i lasterommet på et av de store seilskipene fra Stavanger. For rederiene ble utvandrerne verdifull last over til Quebec eller New York. Derfra fikk man gode frakter på tømmer og trelast tilbake til Europa.

Den store utvandringssølgen fra Stavanger etter 1880 gikk imidlertid ikke med seilskip. Da var det opprettet dampskipsruter som førte passasjerer over Nordsjøen til Newcastle. Derfra dro de med tog til Liverpool for å gå om bord i de store passasjerskipene som krysset Atlanterhavet. Mer enn 10.000 av Stavanger bys innbyggere emigrerte til Amerika i løpet av 25 år. Kontakten med utvandrerne og deres etterkommere har i all ettertid spredt kunnskap om og nærhet til livet på prærien, i millioenbyene og på de nordamerikanske fiskefeltene.

Stavanger havn i 1880-årene.

Industribyen vokser fram

Krisa i 1880-årene rammet Stavanger hardt. Men i skyggen av konkurssras, sosial nød og masseutvandring grodde spirer til ny vekst. Den industrielle revolusjon kom ikke til Stavanger før i siste halvdel av det 19. århundre. Først da ble det tvingende nødvendig å ta i bruk all den nye teknologi som allerede hadde omformet store deler av Europa. Små mekaniske bedrifter begynte å reparere dampskip av jern og stål. Snart begynte de å bygge selv. Allerede ved inngangen til det 20. århundre hadde Stavanger et av Norges største industrielle skipsverft som også var byens største arbeidsplass. Andre pionerer prøvde seg på

å konservere mat i små hermetikkfabrikker. Særlig fiskehermetikken slo an. I løpet av få tiår ble fiskehermetikk fra Stavanger et av landets viktigste eksportprodukter. Både verftsindustrien og hermetikkindustrien skapte omfattende ringvirkninger. Leverandørindustrien blomstret. Allerede ved inngangen til 1. verdenskrig framsto Stavanger som en av Norges ledende industribyer.

Krisen var overvunnet. Titalls hermetikkfabrikker produserte for fullt for et internasjonalt marked. Skipsverftene bygde stadig større og mer avanserte stålskip. Byens seilskipsflåte hadde forsvunnet, men ble erstattet av Norges 3. største dampskipsflåte.

Veksten i industrien la grunnlaget for

sterk økning i folkemengden. I 1900 hadde Stavanger om lag 30.000 innbyggere, i 1920 44.000. Folketilveksten krevde nye boliger. På 1800-tallet hadde befolkningsveksten stort sett blitt absorbert i den gamle bykjernen. Folk bodde trangt og dårlig. Etter 1900 begynte byen for alvor å bre seg utover i landskapet. Nye boligområder ble til nye bydeler, ofte med horisontaldelte tomannsboliger på rekke og rad. Industribyggene ble innpasset i allerede eksisterende bebyggelse, eller konsentrert til kompakte fabrikkstrøk. Den økonomiske veksten viste seg også i den offentlige byggevirksomheten, spesielt med monumentale skolebygg i de nye bydelene.

Industribyen i de internasjonale konjunkturerne

Hermetikkindustrien og skipsbyggingen skulle bli bærebjelkene i Stavangers utvikling helt fram til 1960-årene. Men den raske og optimistiske byggingen av industribyen ble stoppet av ny stagnasjon og nye kriser. Nok en gang skulle det vise seg at byens eksportrettede næringsliv var svært sårbart for internasjonale konjunktursvingninger. Stavanger ble hardt rammet av den økonomiske krisen i mellomkrigsårene. Fra industrien spredte problemene seg til leverandørbedriftene, forretningslivet, bankene og kommunen. Mange og store firma ble slått konkurs. I lange perioder var arbeidsløsheten større i Stavanger enn i noen annen norsk by.

Med sitt internasjonalt orienterte næringsliv fikk Stavanger nyte godt av framgangen mot slutten av 1930-årene. Men den tyske okkupasjonen våren 1940 påførte bysamfunnet nye prøvelser. Riktignok representerte krigsårene en kontinuitet i den økonomiske utviklingen, men okkupasjonen var dramatisk for de aller fleste. Selv om byen bare fikk små fysiske skader måtte folk leve med store mentale påkjenninger, innskrenkninger og rasjonerer til lenge etter frigjøringen.

Etter 2. verdenskrig fikk industrien ny vekstkraft under de gunstige etterkrigs-konjunkturerne i norsk og internasjonal økonomi. Og det var fortsatt skipsbyggingen, skipsfarten og hermetikkindustrien som var drivkreftene i byens økonomiske og sosiale utvikling. I 1950- og 1960-årene ble mange av verdens største tankskip sjøsatt i Stavanger. Flere Stavanger-rederier var blant verdens fremste transportører av råolje, oljeprodukter og gass.

Likevel opplevde byen stagnasjon og tilbakegang i de tidlige 1960-årene. Dette skyldtes først og fremst at etterspørselen etter hermetikkindustriens produkter sviktet, men også en generell mangel på nyskaping i næringslivet for øvrig. Den ensidige næringsutviklingen hadde igjen blitt et problem. Det ble ikke skapt nye arbeidsplasser. Folketallet i byen stagnerte. Midt i 1960-årene ble Stavanger karakterisert som en av landets fattigste byer målt i gjennomsnittlig inntekt pr. innbygger. Etterkrigstidens vekst og fornying hadde i stor grad blitt kanalisert til nabokommunene.

Olje- og gasshovedstaden

1960-årene skulle allikevel markere et nytt vendepunkt i byens historie. Stavangers administrative grenser ble kraftig utvidet. Byens folkevalgte fikk helt andre muligheter til å tilrettelegge for framtidig utvikling. Samtidig begynte utenlandske eksperter å lete etter petroleumforekomster i havet lenger sør og vest. Det de fant la grunnlaget for det som i vår tid har blitt byens og distriktets aller viktigste næring, olje- og gassproduksjonen i Nordsjøen.

De første drivverdige oljeforekomstene på norsk sektor ble funnet i 1969. Tre år seinere vedtok Stortinget at statens forvaltning av landets olje- og gassressurser skulle administreres fra Stavanger. De store internasjonale oljeselskapene etablerte seg her. Byen skipsverft spesialiserte seg på å bygge plattformen og andre installasjoner for oljeproduksjon på store havdyp. Både utenlandske og norske leverandørbedrifter

etablerte seg i Stavanger. To store forsyningsbaser ble opprettet like utenfor byen. Stavanger ble Norges «oljehovedstad».

Kunnskap og kultur for framtida

I løpet av et par tiår opplevde byen og distriktet en bemerkelsesverdig ekspansjon. I 1970 hadde Stavanger en befolkning på vel 80.000 mennesker. Snart passerer innbyggertallet 115.000. Folk har strømmet til fra inn- og utland. Ikke minst alle de utenlandske statsborgerne satte sitt tydelige preg på bybildet. De aller fleste av dem kom fra USA og Vest-Europa.

Politisk, kulturelt og sosialt ble bysamfunnet utsatt for nye utfordringer. Tradisjonelle kulturmønstre ble utfordret av liberalt mangfold. Byen satset bevisst på å bygge ut et profesjonelt kultur- og velferdstilbud som skulle nå alle. Teateret, symfoniorkestet og flere museer har blitt vesentlig styrket gjennom de siste tiårene. I 1969 startet undervisningen ved den statlige Distrikthøgskolen i Stavanger. Kunnskapsproduksjon og formidling skapte nye vekstimpulser. Forskning og kompetansebygging er en forutsetning for videreutvikling både av næringsliv og offentlig tjenesteyting. Derfor ble høgskolemiljøet et sentralt element i utviklingen av byens nærings- og kulturliv. Høgskolen i Stavanger ble en av

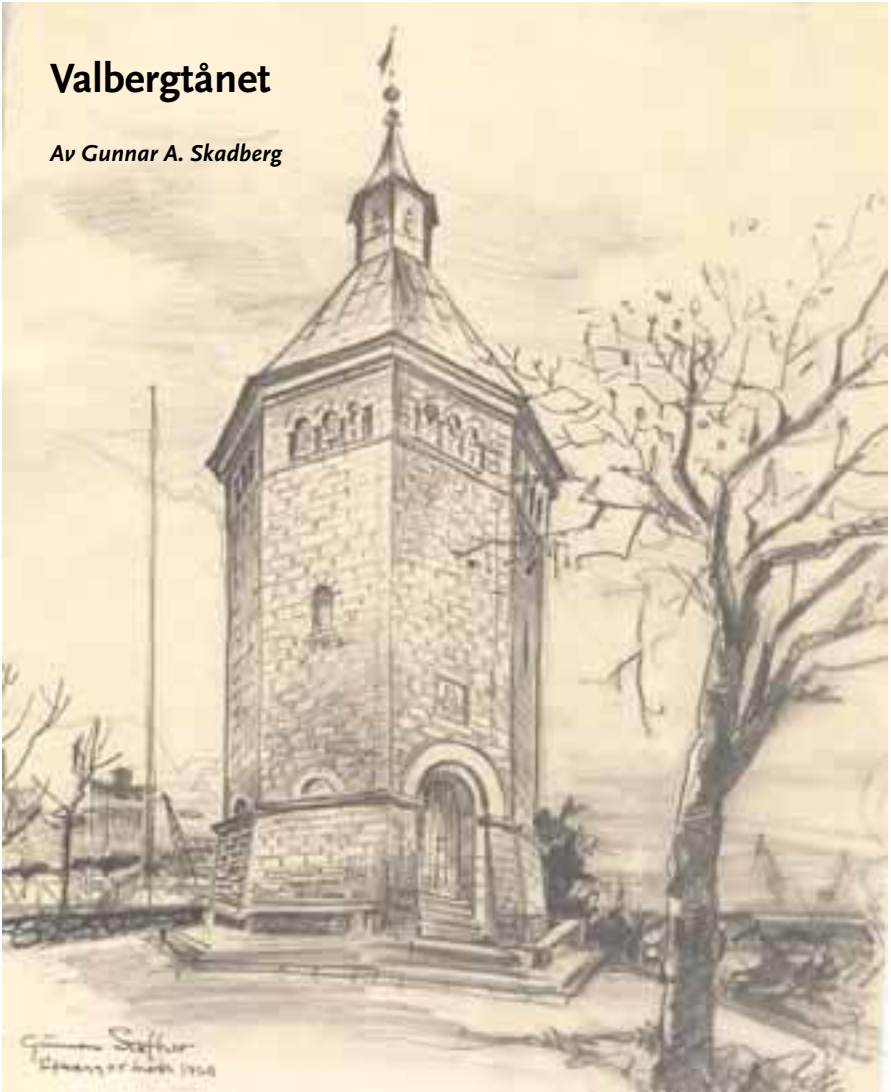
landets største i sitt slag med ca. 7000 studenter før den i 2004 fikk status som landets femte universitet: Universitetet i Stavanger.

Historien setter spor

Stavanger er en gammel by full av nytt. De ulike fasene i byens historie har satt tydelige spor i det fysiske bybildet. De første århundrene er først og fremst representert ved Domkirken og Bispekapellet. Stavanger Domkirke er landets nest største middelalderkatedral. Sjøhusene og kjøpmannsgårdene i havna viser byens ansikt utad den gang Stavanger var en av landets viktigste handels- og sjøfartsbyer. Den tette, lave trehusbebyggelsen fra 1700- og 1800-tallet forteller mye om folks daglige liv og levekår før i tiden. Noen av de gamle fabrikkbygningene i karakteristisk industriarkitektur fra hermetikkindustriens glansdager står fortsatt midt i byens sentrum. Selv om de er tatt i bruk til andre formål, illustrerer også de en avgjørende epoke i Stavanger historie. Moderne bygninger i betong, glass og stål symboliserer velstanden i et av Europas viktigste sentra for forvaltning av petroleumsressurser.

Valbergtånet

Av Gunnar A. Skadberg

Innledning

På Falkeberget eller Valberget der rovfuglen tidligere hadde overvåket den vesle byen ved Vågen med sitt skarpe blikk, ble det i 1659 (på opplysningskilt på Valbergtårnet står det «1658») reist et lite tretårn slik at vokteren kunne overta falkens overvåkingsoppgave. Knatten på toppen av «Stavber-

get» som noen mener ga byen navn, ble jevnet ut for å gjøre plass for en murt flate som utgjorde tretårnets fundament. Noen har for øvrig ment at forstavelsen «val» kommer av det svenske uttrykket å «gå på vall» – gå på vakt – og ikke av det gammel-norske valr – falk.

Byggingen av det første branntårnet var sannsynligvis et resultat av bybrannen 20. september 1633 da halvdelen av husene i byen strøk med. Og allerede 4. november 1684 skulle det bli nytte for rask oppdagelse av en ny brann, for da hadde tjenes-tedrenge hos sogneprest Jens Godtzen vært uforsiktig med åpen ild med den følge at 149 hus rundt Vågen ble ildens rov i tillegg til at Domkirken fikk betydelige skader ved denne anledningen. Rett før pinsen i 1716 la en ny brann hele bebyggelsen i Østervåg i aske.

Valbergtårnets eldste historie

Fra tårnet skulle byens vektere slå døgnets tider på vekterklokken eller timeglasset. Vekterne skulle holde utkikk og altså slå alarm i tilfelle ildebrann. Hver time skulle vekterne rope hva klokken var slagen samt vindens styrke og retning. Med rustne, sørgmodige stemmer sang de sine vektervers. På høytidsdager kom byens «Trompeter» opp på toppen av berget og for å blåse i sitt horn «til Byens Honeur.»

Gamle protokoller kan fortelle at det måtte bevilges 36 riksdaler i 1705 for å støpe om den brøstfeldige Valbergklokken, og i 1711 reparerte Lars Smidt tårnet for 4 riksdaler. I 1713 ba Abraham Normand om fritak for å betale for plass i et av pulpiturene (altanene) i Domkirkens skip for seg og sin kjæreste «da han har paataget sig at blåse alle Høitidsdage til Byens Honeur at støde i Trompet af Hornet.»

I 1720 bestemte Bytinget at vaktmes-ter i Valbergtårnet Sakarias Rasmussen og oppasseren Peder Ommundsen måtte bytte om å gå ned i gatene for å rope «sin time» – slik at det alltid var en mann i tårnet og «i ildebrandstilfelle da som sedvanlig å 'kløche' med klokken og gi tegn fra sig af tårnet på hva side af tårnet ildebranden er optendt.»

Om vekterne oppdaget tilløp til ildebrann, var det likevel vanskelig å stoppe den i det blåsende kystklimaet. Hustakene var oftest tekket av torv og never, og

husene lå stu i stu. Når ilden fattet i den tørre neveren under torvdekket, gikk vanligvis huset tapt.

Brannordningen av 1735

I 1735 fikk Stavanger ny brannordning der det ble understreket at ild bare måtte bæres fra hus til hus i «lukkede potter». «Ingen maa gaa med andtendet Tobakspibe paa Gaderene Tobak at smøge, for den fare derved kan være at befrygte. Hvo henimod Bøde for hver Gang, de dermed betrædes, for to riksdaler.» Det ble forbudt å tekke nye hustak med torv og never. Panner skulle helst også erstatte torven på de gamle hustakene, men få hadde råd til slike utlegg. Først omkring 1815 hadde de fleste husene i Stavanger fått panner.

På Timianstorget (krysset Øvre Holmegate/Kirkegate), Bakken (ved Bakke-gaten), Arneageren, Felthusalmenningen, Fogdesmauet (ved dagens Posthus) og Honnahaugen (på Straen mellom Bergene og Blidensol – også kalt «Sunde-haugen» etter Iver Torkelsen Sunde) var det satt opp små skilderhus der vekterne kunne søke ly for vind og vær på sine nattlige vandringer. Skilderhusene hadde en sitteplass, og det hendte rett som det var at vekteren sovnet på sin vakt – i sittende stilling. Dette var en av grunnene til at vekterhusene ble fjernet i 1850. Den andre grunnen var at ungdommer, som var ute på garp, flyttet vekterhusene – og gjerne plasserte dem foran inngangen til bolighusene slik at folk verken kom ut eller inn av hjemmene sine.

I brannordningen for Stavanger fra 1735 ble det også fastslått at en person som oppdaget branntilløp, først skulle varsle folk i det brennende huset og dets nabolag før vedkommende anropte vekten i Valbergtårnet. Vekteren i tårnet skulle da henge ut en tent lykt på en stang som samtidig anga retningen for brannen. Deretter skulle det klemtes med brannklokken i tårnet. Ble brannen oppdaget i dagslys, skulle et flagg angi retningen.

Om nødvendig skulle det kimes med

klokkene i Domkirken og med Valbergklokken «da Byens Tamburer med deres Trommer straksens møder, ifald de og tillige med Trommeslag at gjøre Alarm.

Hele Byen har at være behjelpelig med Slukningsarbeidet. Tømmermænderne indfinder sig likeledes med deres Økser og Brandstiger, Smedene med Brandhager og resten af Brandfolkene med øvrige Brandredskab og Læder-spander da de til Ankomsten til Ilden ytterste Flid til Brandens Dæmpelse hvis dem av nærværende Øvrighed og Brandmesteren befales.

Alle som haver Brønder i deres Huse eller Gaarder, skal straks aabne Gangen til Brønden og udsette Kar eller Baljer for deres Døre paa Gaarden, at demdi kan slaaes Vand til nærmeste Hentelse for Brandfolket og de, som dennem Vand tilbringer. Ingen maa holde sig for god til at arbeide, men enhver med Nidkjærhed oprigtelig hjælpe og undsætte sin næstes Hus og Gods.»

Folk bosatt på Valberget

Manntallet for Stavanger i 1701 forteller at det dette året bare bodde ett mennesket ved Valbergtårnet. Det var «Maritte Salig Haaver i Walbergidz en fattig encke alleene.» I 1709 viser en hustakst at Madame Elisabeth Seehusen eide et sjøhus under Valberget. Det samme gjorde kjøpmann Herman Høyer og enken etter Lars Søfrensen. I 1732 kjøpte Nikolaus Ollsen fra Bergenhus len et hus på Valberget av Christopher i Valberget «nedsat uden Øvrigheds tilladelse.» I 1736 hadde Nikolaus Ollsen, Knud «fløtmand», handelsmann Eilert Hansen og fisker, matros og arbeidsmann Johannes Rasmussen som sine naboer. I 1764 bodde Knud Grønnestad, Jens Bergsagel, Ole Olsen, Lars Erichsen og Jon Arnesen «ved Valbierget». Året etter finner vi også Peder Olsen Kalleliens enke [hun het Kirsten Govertsen] og Peder Ladstens enke på Valberget. (Denne enken var Asseline Jakobsdatter, født på Roda i Finnøy i 1705 som hadde vært gift med Peder Olsen født

Valbergtårnet i 1880-årene.

på Spanne i Finnøy i 1718. Fra 1737 til 1755 drev ekteparet et gårdsbruk på Indre Ladstein på Finnøy der de fikk åtte barn før de ca. 1755 flyttet til byen.)

31. august 1766 gikk 40 hus opp i luer i Nedre Strandgate og to år seinere, nærmere bestemt 18. desember 1768, ble nok en gang Nedre Strandgate rammet da 50 hus ble ildens rov.

I 1770 forteller klokker Hans Smidt i Domkirken at Valbergtårnet var omgitt «af en deel huse.» Han skriver også at det gamle tårnet på Valberget «var gjort av Bindingsværk og Brædder og hvorudi en Vægter holder hver Nat vakt, deals for at slaa saa mange Slag paa en Klokke, der hænger i samme Taarn, som Seiersverket i Kirken slår og Timen er, deals for at see, om nogen Ildebrand skulde paakomme, da man fra dette Vagttaarn kan see over den heele By.»

Skatteligningen for 1790 forteller sannsynligvis hvem som bebodde disse «huse» som Smidt nevner. Det var smed Ole Larsen Grøn (fra Skien, gift med Karen Leganger Knoph), blokkdreier og høker Jørgen Clausen (gift med Birthe Rasmusdatter), Knud Hansen Grønnestads enke (hun het Anne Riberg Jensdatter Byberg) som leide ut til

bergenseren Sivert Nielsen Agerfelt – som livnærte seg som barberer og årelater (i 1790 gift med Anniche Christina Christophersdatter), Jens Jensen Bergsagels enke (hun het Anna Helena Joensdatter Byberg) hadde fortsatt på Valberget, Govert Pedersens enke (Ingeborg Halversdatter), styrmann Lars Anfinsen, tømmermann Knud Holm, daglønner Salve Jacobsen, matros Aamund Olsen, daglønner Søren Siqvaland, skomaker Peder Nielsen, skipper Knud Olsen Sømme (gift med Serena Poulsen), madame salig Angels kjøpmannsenke (sannsynligvis Helvig Munthe Ludvigsdatter Schulz som hadde vært gift med baker Morten Henrich Thomassen Angell, 1713-56) og fattiglem Niels Nielsen.

Omkring 1750 ble det satt opp et nytt, lite bolighus ved siden av tretårnet på Valberget. Det sto uhygge og skrekk av dette huset, for der bodde byens bøddel eller skarpretter som fra tid til annen måtte utføre oppdrag som de fleste betakkete seg for å bli pålagt. Skarpretteren hadde for øvrig bodd på Valberget helt siden 1656.

I 1793 gikk 16 hus i Østervåg opp i ild og røyk. Neste brann rammet 29 våningshus og 12 sjøboder på Holmen 7. februar 1833.

FOLKETELLINGEN I 1801 gir oss detaljert beskjed om hvem som bodde på Valberget dette året. Det var:

- 1) Ole Larsen (42), konsumpsjonsbetjent, kone Ingebor Ellingsdatter (40) og barna Anna (11) og Lars (4).
- 2) Steen Meldahl (52), losjerende, konsumpsjonsbetjent, kone Karen Nielsdatter (46).
- 3) Michel Lund (75), losjerende, kone Birthe Lind (76).
- 4) Lars Brimse (36) styrmann, kone Elen Malene Lunde (27) og sønnen Johannes (2). Tjenere: Martha Davidsdatter (20) og Maren Høyer Kragh (11).
- 5) Knud Westlye (34) losjerende, skipper, kone Grete Tasta (26), Elen Marie Tasta, hennes søster (20). Tjener: Birte Bertelsdatter (23).
- 6) Knud Grønnestad (41), skipper og handlende, kone Birte Taletha Tärland (37) og barn: Sirene (16), Knud (9), Anna Ribor (5) og Knud Reimers (7), husbondens søstersønn. Anders Berdinesen (20), hennes brorsønn, innrullert matros. Tjener: Johanna Torstensdatter (15).
- 7) Arent Hielm (63), handlende, kone Anna Marie Vovart (50) og barn: Inger Johanna (16) og Johanna Margaretha (11).
- 8) John Pedersen (35), losjerende styrmann, farer nå fra Bergen, kone Martha Malena Nordhus (28) og barn: Johanna (6) og Abel Maria (2).
- 9) Ole Rasmussen (65), daglønner, kone Ingebor Olsdatter (64).
- 10) Peter Govertsen (31), innrullert matros nå på reis i Middelhavet, kone Elisabeth Johannesdatter (40) og barn: Johannes (6), Engel Sirene (4), Govert (2) og Peter (2). Ingeborg Halversdatter (73) enke, gift 2. gang, losjerende, håndarbeid.
- 11) Rasmus Halvorsen Ween (37), småhandler, kone Anna Olsdatter (39). Tønnes Johnsen (12), hennes sønn. Deres barn: Halvor (4), Ingebor Cecilia (3), og Ole (1). Tjenere: Martha Olsdatter (31) og Rasmus Olsen (27), landsoldat.
- 12) Tollev Nilsen (46), ugift daglønner.
- 13) Salve Jacobsen (63), daglønner, kone Martha Rasmusdatter (73) og barn: Jacob (31) innrullert matros.
- 14) Torbor Pedersdatter (51), enke, håndarbeid. Omund Endresen (8), stesønn. Catharina Knudsdatter (19), losjerende.
- 15) Hans Svensen (27), losjerende, innrullert matros, kone Siri Olsdatter (36) og sønnen Ole (1).
- 16) Elling Horpestad (60), losjerende daglønner, kone Martha Jensdatter (37) og datteren Martha Maria (11).
- 17) Søren Siqvaland (56), daglønner, kone Rebecka Olsdatter (55).

I 1801 bodde det altså 65 mennesker på Valberget fordelt på 17 husstander.

Knud Knudsen Holm

Som vi hørte bodde skipstømmermann Knud Knudsen Holm på Valberget i andre halvdel av 1700-tallet. Han var trolig innflytter i byen. Knud ble første gang gift i 1768 med Anna Bergsagel som ble pålagt å gifte seg med Knud av sine foreldre fordi han var et godt gifte. Kort tid etter brylluppet fant hun veien til Vågen og kom seg om bord i en skute som skulle til England, og Knud så henne aldri mer igjen.

Knud brukte sin fritid til å minere ut vei opp til Valberget uten å kreve lønn for arbeidet. Landhusholdnings Selskabet hedret ham imidlertid for hans gode gjerning. Siden festet Knud en løkke på Egenesmarken og brukte overskuddet sitt av energi til å dyrke opp den.

Først i 1787 tok Knud sjansen på et nytt ekteskap. Denn gangen het kona Joren Iversdatter. Knud døde i 1804, 76 år gammel.

Knud Holms gate på vestsiden av Radisson SAS Atlantic Hotel er oppkalt etter skipstømmermannen som bodde på Valberget. Knud Holm festet et par av Egenesløkkene allerede fra starten i 1771. Den ene av disse løkkene ble siden kjøpt av skipsreder Mons Gabriel Monsen. På denne eiendommen holder i dag Det Stavangerske Klubbelskap til i Olavskleiva.

Det gamle tårnet forfaller

I 1821 klaget vekterne over forholdene i tretårnet sitt. Tårnet maktet ikke å oppfylle sine forpliktelser i storm, sa de, for når de skulle rope ut rett tid og vindforhold fra tårnets vindusløse glugger, blåste vinden ut lyset i lampen deres slik at de ikke kunne se timeglasset. Slagene fra Domkirkens klokke hørte de heller ikke p.g.a. vindens hyling i glisne vegger. Dermed ropte de ut klokkeslettene på «geföhlen».

Vekterne ba om å få vinduer i tårnet slik at de kunne se ut uten å måtte åpne tre-

Vekter med sitt symbol og våpen; Morgenstjernen

gluggene og slik at de kunne oppdage eventuell brann uten å måtte gå ut av tårnet i all slags vær. Byrådet representanter var engstelige for at vekterne skulle bli for makelig anlagte om de fikk vinduer. Men rådet gikk til slutt med på at vekterne skulle få sine vinduer mot at de, fra nå av, skulle rope ut tid og vær fra vinduene hvert kvarter.

Den såkalte «Rundvakten» på tre mann hadde sitt tilhold i Valbergetårnet. Denne Rundvakten ble opprettet i 1771. Dens plikter var «at gaae omkring i Byen paa alle Gader for at se om nogen Uagtsomhed begaaes med Ild og Lys» og «at holde

Gade- og Taarnvægterne i Aktivitet og paa deres Poster.» Rundvaktene skulle altså, i likhet med vekterne, patruljere i byens gater for å skape større trygghet i byen. Rundvakten ble fritatt for å rope klokkeslett og vektervers. Dens vaktmenn slapp også å gjøre vakttjeneste ved kirkedørene på søn- og helligdager slik vekterne var forpliktet til. Rundvakten opphørte i 1872.

Utover 1830-tallet ble tårnet så råttent at vekterne var redde de skulle få taket i hodet når vinterens stormer herjet på det verste. Tårnet ble derfor stivet opp med tre-støtter, men snart råttent også støttene og falt ned.

I 1837 klaget igjen vekterne til kommunebestyrelsen. Trekken og fuktigheten i tårnet var helsefarlig, mente de. Ennå hadde de ikke fått sine vinduer, men også dette året fikk de avslag på sin søknad med den begrunnelse at det var brukt så mange penger til fortøyningsbøyer på Bispebyggen! Dette året ble tårnet med brannklokken taksert til 320 spesiedaler.

Mismodige og resignerte måtte vekterne igjen ta fatt på sine nattevandringer. De kunne ikke en gang glede seg til et varmt, koselig oppholdsrom når vaktrunden var tilbakelagt. Ikke rart de sang sine utallige vers med sørgmodige stemmer.

Klokken 20.00:
*Naar Mørket Jorden blinder
Og Dagen tager af.
Den Tid os da paaminder
Om Dødens mørke Grav.
Lys for os, Jesu sød
ved hvert et Fjed
Til Gravens sted.
Og giv en salig død.*

Klokken 21.00:
*Nu skrider Natten under
og natten vælder ud.
Forlad for Jesu Vunder
vor Synd o milde Gud
Bevare Kongens Huus
samt alle Mand*

*i disse Land
fra Fiendens Vold og Knus.*

Klokken 22.00:
*Fra Dagens Strid og Møie,
fra vilde Lysters Strid
I Jesu navn hvert Øie
til Hvile lukker sig.
Naar Dommens Klokke slaar:
Skjænk da, o Gud!
Din frelste Brud
Den Fred, som ei forgaar.*

Klokken 23.00:
*Gud Fader os bevare
De Store med de smaa!
hans Hellig Engleskare
en Skandse om os staa!
Selv vogter Han Byen vel,
Vort Hus og Hjem
haver Gud i Gjem
Vort ganske Liv og Sjæl.*

Klokken 24.00:
*Det var ved Midnats Tide
Vor Frelser Han blev født
Til Trøst al Verden vide,
Som ellers var forødt.
Vor Klokk' er slagen Tolv
Med Tunge og Mund
Af Hjærtens Grund
Befal Dig Eder Gud i Vold.*

Klokken 01.00:
*Hjælp os, o Jesu kjære,
Vort Kors i Verden her
Taalmødelig at bære!
Der er ei Hjælpere flere'!
Vor Klokk' er slagen Et
Ræk os Din Haand
O Frelsermand,
Saa vorder Byrden let.*

Klokken 02.00:
*Du milde Jesu lille!
Som mig til Salighed
I Mørket fødes vild,
Skee Pris i Evighed.*

*Du værdig Helligaand
Oplyse mig Evindeligg,
At jeg Dig skue kan!*

Klokken 03.00:
*Nu skrider Natten sorte,
og Dagen stunder til,
Gud lad dem blive borte,
Som os bedrøve vil!
Vor Klokk' er slagen Tre.
O Fader from!
Vend du os om,
Din Naade os betee!*

Klokken 04.00:
*Dig, evig Gud, skee Ære
I Høie Himmellkor,
Som Vægtter vilde være
For os, paa Jorden bort!
Det ringer nu af Vagt;
For Natten god
Fald Gud til Ro!
Tag Tiden vel i Agt!*

Klokken 05.00:
*O Jesu, Morgenstjerne!
Vor Konge i Din Vold
Befale vi saa gjerne,
Bliv Du hans Sol og Skjold!
Vor Klokke er slagen Fem
Kom blide Sol
fra Naadens Pol
Oplys vort Hus og Hjem.*

Denne vektersangen stammer fra Rundetårn i København og ble sunget i Stavanger fram til 1862. Jeg har funnet den i ulike utgaver.

Et annet vakkert vektersvers som ble nyttet i Stavanger, lyder slik:
*«Når mørket jorden binder
og dagen tager av,
det tidemål oss minder
om dødens mørke grav.
Ved hvert ett trinn hernede
Lys for oss, Herre Krist,
fyll hjertet med din glæde,
Gi salighet til sist.»*

Omkvedet:
*«Hør vekteren, hør,
klokken er slagen 11
det er stille
det er regn.»*

Brann i Uhrens gade i 1841

29. DESEMBER VAR BYEN NÆRE PÅ Å BLI RAMMET AV EN NY STORBRANN, MEN TAKKET VÆRE STILLE VÆR OG BRANNVESENETS INNSATS BLE BRANNEN BEGRENSET TIL UHERENS GADE. STAVANGER AMTSITIDENDE SKRIVER OM DENNE HENDELSEN:

«Mandag Aften kl. 11 lød det frygtelige Ordet 'Brand' i vore Gader og de gjentagne Brandskud tilkjendegav, at Faren denne Gang var af større Betydenhed end den, vi paa lengre Tid havde været udsatte for. Dette var ogsaa Tilfældet. Det var nemlig brudt du Brand i Bager Egenæs' i Uhrens Gade beliggende Huus [Kirkegate 11]. Huset, der laa midt i Byen [nå: Rolfsen A/S] paa alle Kanter tædt omkring af Bygninger, stod øieblikkelig i fuld Lue og det syntes uungaaeligt at en større, for ei sige den største, Deel af Byen maatte være bleven et Rov for Luerne. Desto mer glædeligt er det at erfare, at kun dette ene Huus nedbrændtes aldeles.

Aarsagen til at man saa hurtigt fik dæmpet denne saa farlige Ildsvaade, maa, foruden den Vindstille som indtraf under Branden (en Timestid i Forveien blæste det temmelig stærkt), for Størstedelen tilskrives Brandvæsenets ufortrødne Anstregelser, hvilke vi ikke nok kunde paaskjønne, og de gode Brandredskaber, som vor By efterhaanden er kommen i Besiddelse af.

Mest udsatt for faren var Hr. Schiøtz's Huus [sorenskriver og konstituert fogd Søren Gabriel Schiøtz, Kirkegate 13], der beboedes av Kjøbmand Berentsen og Cand. juris. Schiøtz, da dette ved Skillelum af næppe en Alen var adskilt fra den afbrændte Bygning. Flere Gange havde

Ilden taget fat i dette Huus, men det lykkedes dog at faae den dæmped. Bygningen er imidlertid meget beskadiget og for længre Tid ubeboelig.

Af de Skadelidte ville vi fornemmelig omtale Bager Egenæs og Kjøbmand Kleffel, der logerte og havde sin Boutik i den afbrændte Bygning. Disse fik saagodtsom intet reddet af deres Eiendele, især er Hr. Kleffel's Tab betydeligt, da han mistede Størstedelen af sin Varebeholdning, og denne ikke er assuret. Naboerne fik ogsaa ved Udflytningen en Deel af deres Effecter ramponerede, dette var især tilfældet med

Cand. juris. Schiøtz, formedelst den Skyndsomhed, hvormed det var nødvendig at faae hans Indboe ryddet af Veien.

Aarsagen til Ilden er endnu ubekjendt, men den opkom, uden at man ved hvorledes, i Bageriet. Vi kunde ikke fuldigen takke Forsynet, der med sin Almagtshaand ogsaa denne Gang befriede vor By fra den truende Ødeleggelse.»

I 1841 fortæller bystyreprotokollen at Jacob Kielland & Søn havde gitt en brannkanon til Valbergtårnet, samt «3die Kardusladninger med Krudt, et Kruthorn, 1 Ansætter med Visk og nogle Forladninger.»

Et blikk på Stavanger 1905

av Jan Gjerde

Forfatteren vil i 3 artikler rette søkelyset på Stavanger i forbindelse med unionsoppløsningen i 1905. Den første delen tar vi med i dette nummeret, som et lite forspill til jubileumsåret. De resterende artiklene vil så følge i nr. 1 og 2, 2005. (Red.anm.)

Årstallet 1905 rager blant de store i Norges historie. Ikke minst i forbindelse med 100-årsmarkeringen for Unionens oppløsning, er det naturlig å rette fornyet oppmerksomhet mot dette året, i hvert fall på det nasjonale plan. Kan vi så si at 1905 var et like spesielt år i Stavangers historie? Jeg tror at svaret på det nærmest må bli nei. De nasjonale begivenheter ble fulgt med engasjement og interesse i byen – og kongeinntoget i Christiania ble markert med møter og festligheter.

Hva er hensikten med å fortelle «historie»? Historie kan bare ses og forstås i lys av betrakterens samtid og hans personlige erfaringer og kunnskaper. Dessuten kommer det an på hva betrakteren anser som formålet med «historie». Allerede Ludvig Holberg skal ha sagt at historiens betydning ligger i det grunnlag den gir for

å forstå sin samtid og den mulighet dette gir for å si noe om fremtiden.¹ Dette er en «fagfilosofisk» betraktning som tiltaler meg. Med dette som utgangspunkt ble forsøket på å danne seg et bilde av Stavanger i 1905 en pirrende jakt.

Ved nærmere ettersyn viser det seg at 1905 var et begivenhetsrikt år i Stavanger

Bildet til venstre er tatt like før 1905. Vi ser at Victoria Hotel, som sto ferdig i 1900, er på plass, men den nye Toldboden mangler, den sto ferdig i 1905. Ikke så langt fra hotellet lå de to forretningsbankene Stavanger Privatbank og Stavanger Handels- og Industribank. Byens postkontor lå på hjørnet av Øvre Holmegate og Kirkegaten. De fleste skipsekspeditørene holdt til her, og både Bjelland og Bergesen hadde virksomheter og kontorer i området. Bildet til høyre er fra 2003 I dag er Holmen-området et viktig byutviklingsområde i Stavanger.

- om man legger et rent lokalhistorisk perspektiv til grunn. Hendinger dette året kan vi fortsatt lese i dagens bybilde og samfunn, eller vi kan helst konstatere at de har vært byggesteiner fram mot dagens samfunn. Det er dette jeg vil fokusere på i denne artikkelen.

Som metode har jeg valgt å gå igjennom Stavanger Bystyres protokoller for 1905² og hele årgangen av Stavanger Aftenblad³. (Det var fem aviser i byen på denne tiden). Med utgangspunkt i de «funn» denne gjennomgangen ga, har jeg gått videre på jakt i byhistorisk litteratur⁴, herunder også noen biografier, som har gitt utdypende innsikt. Det ligger i denne metoden den begrensning, at jeg bare kan beskrive saksforhold jeg har funnet kilder for. Kildene dekker uansett aldri hele virkeligheten. Kildesøket er i seg selv som nevnt begrensende i sitt utgangspunkt. Jeg har ikke hatt noen bestemt hypotese som skal søkes bevist. En tilfeldig notis i Stavanger Aftenblad, eller en merknad i beslutningskomiteens innstilling til «Repræsentantskabet» (bystyret) kan gi glimt av en virkelighet. Dette er ofte en virkelighet som neppe vil havne i historiebøkene, men som vi i dag kan oppleve både som karakteriserende eller rystende. Annet stoff, f. eks en enquete over flere uker i Stavanger Aftenblad om skatteinivået i byen, gir oss et bilde av at når det gjelder skatt og holdninger til skatt, har lite eller ingenting endret seg på de hundre år som er gått. Av mer kuriøse begivenheter er planen om å anlegge et gasskraftverk i byen, hundre år før gasskraftverk igjen er blitt et politisk tema av første orden i landet.

Jeg fant, jeg fant.

Formålet med denne artikkelen er altså å formidle det jeg fant, i et utvalg som etter min vurdering er spennende sett med dagens øyne. La meg i denne forbindelse nevne at jeg også har snakket med noen eldre som har formidlet overleverte beretninger fra 1905. I mange gamle familieal-

bum finner man portretter av en far eller annen slektning på grensevakt eller i tjeneste på Madlamoen i 1905. Det som går igjen i fortellingene, er mobiliseringen og krigsfrykt, men også at folk med «son» i etternavnet skiftet til «sen».⁵ Stavangers befolkning var godt orientert om utviklingen i den svenske opinion. Etter statsminister Bostrøms famøse forslag til «lydrikepunkter» i 1904, var i virkeligheten løpet kjørt på begge sider av kjølen. Liberale og sosialdemokratiske krefter som tok Norges parti i Sverige, ble omfattende gjengitt i Stavanger Aftenblad. Likeså holdningene i Storbritannia – hvor artikler i The Times ofte ble sitert. Fridtjof Nansen var forøvrig en viktig talsmann for Norges sak overfor verdenssamfunnet. Så sent som i mars 1905 skriver han i The Times: *«Man har sagt oss, at vi ved at gjennomføre denne norske sag vil sprengre unionen. Dette forstår vi ikke. Vi ønsker ingen unionssprengning.»*

I Norge var den militære frykten for Sverige mer en frykt for at Tyskland skulle intervensere på svensk side. Men keiser Wilhelm II hadde i 1905 andre prioriteringer og var opptatt med storpolitikk på helt andre fronter, blant annet i Kina. Og i Sverige hadde de russerfrykten, selv om Russland akkurat i 1905 var i krig med Japan, en krig som svekket Russland både militært, sosialt og økonomisk.

I 1905 hadde Stavanger i overkant av 30.000 innbyggere. I 1890 var tallet 24.000 og i 1920 var innbyggertallet steget til over 44.000. Omkring 40% av byens befolkning var tilflyttere, både i 1890 og i 1920. De kom fra landdistriktene omkring byen. Mekaniseringen og intensivering av landbruket bidro til at de var overflødige der de kom i fra. Var du ikke odelsgutt eller hadde mulighet for å utdanne deg til lærer eller prest, hadde du lite der å gjøre. Alternativen var sjøen, emigrasjon eller Stavanger. Mange av dem som kom til å sette sitt preg på utviklingen av Stavangers og distriktets næringsliv, var tilflyttere.⁶ De ble gründere

Både statsminister Christian Michelsen og professor Fridtjof Nansen besøkte Stavanger i 1905. Statsministeren besøkte Stavanger på vei fra Bergen med båt til Karlstad-forhandlingene, mens Nansen besøkte Stavanger senere på høsten som agitator for tilhengerne av kongedømmet. På den hjemlige arena peker tre personer seg ut: Ordfører Hans L. Falck, consul Sigval Bergesen som satt på Stortinget i 1905 og leder av Arbeiderpartiets gruppe i «representantskapet» og «formandskapet», skolestyrer Johan Gjøstein. Fire år senere ble Gjøstein ordfører i Stavanger.

som skapte arbeidsplasser og økonomisk aktivitet i et tempo som gjorde Stavanger til landets sterkest voksende industriby.⁷ De gamle slekter «var strøket av listen», som Alexander L. Kielland skrev i et brev som en kommentar til tilstandene under den store økonomiske krisen på 1880-tallet. De gamle tuntreene i byens næringsliv var falt, men lyset som igjen slapp ned på grasrota fikk det til å spire på nytt.

Det politiske liv

Unions-saken hadde gjennom hele 1890-tallet virket splittende på det politiske liv i Norge. Det var i første rekke Venstre som tjente på dette. Samtidig vokser den organiserte arbeiderbevegelse fram og sendte skremser inn i de etablerte politiske og økonomisk dominerende miljøer. Fram mot 1905 fører dette til at borgerlige samlingsbestrebelse fikk økt tilslutning. I 1905 brøt det ut arbeideruligheter i St. Petersburg. Disse fikk omfattende dekning i Sta-

vanger Aftenblad. At streikebevegelsen ble ledet av en prest, vakte stor oppmerksomhet. Norge fikk samtidig sin første lov mot «anarkister». Anarkister var den tidens terrorister.

Begivenhetene på den nasjonale og internasjonale arena danner et bakgrunnstykke for det lokale politiske liv. Akkurat som på det nasjonale plan, var høyre og venstre splittet opp i fraksjoner med glidende overganger, hvor spillet om makten resulterte i de mest overraskende allianser. Men en ny aktør dukket opp etter at stemmeretten var blitt utvidet: Sosialistene. På Stortinget var det fem av dem i 1905, valgt på Arbeiderpartiets lister i Troms og Finnmark, deriblant Adam Egede Nissen. Ti år senere skulle han bli ordfører i Stavanger.⁸ Bakgrunnen for representasjonen på Stortinget var en strid om hvalfangst og innvirkningen på kystfisket.

Borgerlig enhet – og sosialistisk trussel

I 1898 ble det innført forholdstallsvalg. Alminnelig stemmerett ved kommunevalg for menn over 25 år ble innført i 1901, for kvinner fra samme år, men med krav om minimumsinntekt på kr 400 pr år for kvinner bosatt i byene. Dette førte til en oppblomstring i partifloraen og lister til valgene. I Stavanger var Arbeiderpartiet ved valget i 1904 for perioden 1905 - 1907 kommet inn med en gruppe i formannskapet på tre medlemmer (av 17) og i bystyret med 11 medlemmer (av 51) – og med den pragmatiske og relativt moderate skolestyrer på Solvang skole, Johan Gjøstein⁹, som leder. Ordfører ble konsul Hans Lindahl Falck, sønn av konsul Chr. S. Falck. Han var samlings- og sentrumorientert og ledet en blokk av konservative og moderate, mens Oddmund Vik ledet en blokk av venstre og de demokratiske arbeiderne. I tillegg til Arbeiderpartiet var også Afholdspartiet representert, med nesten like mange representanter som Arbeiderpartiet. De «borgerlige» hadde et solid flertall, og blant både formennene og

representantene finner vi mange fra byens ledende sjikt, ikke minst fra næringslivet. Blant dem var også Sigval Bergesen. Han var medlem av representantskapet (bystyret), men ble også valgt til stortingsrepresentant på en «samlingsliste» som fikk begge Stavangers representanter på tinget. (Den andre representanten var den moderate advokat Adolf Pedersen). Bergesen var over flere tiår den drivende kraft både i organiseringen av de konservative kreftene lokalt, men også i å bygge allianser over mot de mer moderate venstre-folkene. Men samtidig var han sterk og egenrådig. Ikke alle følte seg vel i hans flokk.¹⁰

De nasjonale spørsmål, konsulatsaken og etter hvert selve spørsmålet om unionens oppløsning, virket etter hvert samlende. Hagerups konservative regjering måtte vike plassen for Christian Michelsens samlingsregjering i mars 1905. Stavanger Aftenblad skriver i en kommentar: *Christian Michelsen er den første forretningsmand, der inntar stillingen som ministersjef i Norge..... Hr. Michelsen er neppe i den forstand ledende, at han kommer til å sette sit præg på hele sit ministeriums gjøren og laden.*» Her skulle nok Aftenbladet ta grundig feil, skulle det vise seg.

Det var blitt på moten å være «upolitisk». «Det upolitiske parti» dukket opp ved kommunevalget i 1907, men den upolitiske mentalitet og retorikk gjorde seg også sterkt gjeldende ved kommunevalget i 1904. Minst av alt hadde politikk noe å gjøre i kommunalpolitikken, var tonen. Slik skulle det ikke bli i lengden. Den borgerlige enhet hadde også sammenheng med frykten for Arbeiderpartiet: De konservative foreningene hadde som formål «*Bevarelsen af det social-økonomiske Grundlag, hvorfra Samfundet er bygget mod radikale socialistiske Omveltningforsøg.*». Denne frykten var ikke ubegrunnet: Så snart det nasjonale spørsmål var løst 7. juni 1905 og utover høsten, fikk man en polarisering av politikken. Allerede i 1909 ble Arbeiderparti-

ets Johan Gjøstein ordfører, og i 1915 får byen en ordfører som er æresmedlem av Den røde arme, postmester Adam Egede Nissen.¹¹

I 1905 ser vi omrisset av de sosialpolitiske stridsspørsmål som senere skulle sette den politiske dagsorden helt fram til utbruddet av den annen verdenskrig.

Haugianere og pietister

Stavangers befolkning hadde sine åndelige røtter i haugianismens næringspositive innstilling. Å se på arbeidsgivere som en gruppe griske arbeidskjøpere som beriket seg på andres blodslit, var ikke en vanlig betraktningmåte. Den borgerlige Arbeiderforening hadde stor tilslutning. Tilflyttingen fra landdistriktene til byen førte med seg verdier fra pietistisk tenkning hvor de fattige hadde sin egen stolthet. Arbeiderbevegelsens radikale organisasjoner fikk ikke det fotfeste i byen på denne tiden som var vanlig mange andre steder i landet. Organisasjonsprosenten forble lav, selv om lønningene i industrien lå under landsgjennomsnittet. Unntaket var kooperasjonen. Den sprang ut av fagforeningene og fikk stor oppslutning. Etableringen av forbruksforeninger fra omkring 1900 ble en formidabel suksess.

Stavanger var i 1905 veletablert som Misjonsbyen, Bedehusbyen og Avholdsbyen. «Motkulturene» sto sterkt. Målsaken var ennå ikke etablert som noen sterk politisk kraft. Arbeiderpartipolitikere med et klart avholdspolitisk standpunkt skulle komme til å danne allianser som førte til skifter i byens politiske ledelse.

Det var ingen skam å være «tarvelig», bare man var arbeidssom, ærlig, ren og hel i tøyet, het det i min barndom etter annen verdenskrig.. Noen stor overklasse hadde man ikke i byen i 1905. Fra 1890-årene var det nye krefter som ledet utviklingen av byen. Unntaket var detalj-handelen. Mange av de forretninger som averterte sine varer i Stavanger Aftenblad i 1905, var etablert før krisen i 1883-89 – og mange av

dem eksisterer den dag i dag. Antakelig er Norem Baade i Kirkegaten, etablert i 1844, en av de eldste av disse som fortsatt er i drift.

Men skattegrunnet ble forble svakt i forhold til befolkningens størrelse, og de behov som den sterke byveksten førte med seg. En av deltakerne i den store skattedebatten i Stavanger Aftenblad våren 1905 skriver: «*Millionærer har vi ikke ret mange af, men jevne, vakre formuer tør her være mer af, end noen gjør seg begrep om.*». Problemet var at disse vakre formuer (og inntekter) ikke kom til beskatning og først kom til syne ved booppgjørene.

Folkeavstemningene i 1905

Folkeavstemningen i august 1905 ble en parademarsj for unionsoppløsning. I Stavanger Aftenblad den 8. august var det et opprop for å stemme JA undertegnet av alle partienes ledere: Stavanger Venstreklag: Søren Årstad; Stavanger ny-konservative forening: K. Grude; Stavanger Amts moderate forening: K. Lima; Stavanger Arbeideres demokratiske forening: Johs. Mæland; Stavanger frisinnede forening: Oddmund Vik; Stavanger Amts konservative forening: Hans L. Falck (byens ordfører); Stavanger moderate forening: Fr. Kleppe, Stavanger yngre konservative forening: E. Lütcherath; Stavanger Amts venstreforening: E.A. Steinnes; Stavanger sosialdemokratiske forening: A. Wereide.

Så idyllisk var ikke situasjonen ved folkeavstemningen i november. Der ble i realiteten valget mellom republikk eller kongedømme lagt fram for folket. Det var prins Carl som selv hadde stilt dette som et krav til den norske regjeringens sendemann. Regjeringen hadde ingen planer om å ta spørsmålet om forfatningsreform opp til behandling i 1905, tvert imot hadde den tilbudt svenskene en kandidat fra Bernadotene å bestige den norske kongetrone.

Mens folkeavstemningen i august 1905 viste at folket så å si enstemmig var for oppløsningen av unionen med Sverige,

Årene omkring 1905 var preget av overgangen fra håndverksmessig produksjon til industripreget produksjon. Nye metoder til framstilling av «røgede sardiner i olie» førte til mangedobling av produksjonskapasiteten. Firmaet Chr. Bjelland & Co hadde nådd en ledende posisjon, og i 1905 startet prosessene om retten til å benytte navnet «sardiner». For øvrig lanserte Bjelland i 1902 et av Norges mest berømte varemerker gjennom tidene: «King Oscar Sardines», men i 1905 kom «Mannen med fisken» som et alternativt varemerke.

på landsbasis var det 184 som stemte imot, så var meningene delte i forfatnings-spørsmålet. Resultatet på landsbasis etter avstemningen i oktober ble at 21% stemte for republikk, mens andelen i Stavanger ble 26%. I Haugesund talte republikanerne hele 30%, mens i Christiania var andelen 20%.¹²

Folkeavstemningen i november 1905 kom brått på. Og det hersket stor forvirring om hva avstemningen egentlig dreide seg om. Redaktør Lars Oftedal («statsråden», sønn til presten av samme navn) gikk ut i Stavanger Aftenblad og erklærte at han for sin del ikke ville avgi stemme i det hele tatt. Han mente at han visste for lite om hva alternativene, republikk eller kongedømme, ville innebære. Ja, han mente at ingen hadde en slik innsikt. Professor Fridtjof Nansen kom til Stavanger Arbeiderforening og holdt foredrag den 4. november.

Her sa han: «Spørsmålet for de fleste vil bli: Om Norges tusenårige kongestol skal stå, eller om den skal rives ned? Kongedømme eller republikk? Jeg er ikke så forferdelig glad i kongedømmet i og for seg. Jeg skulle kanskje også kunne gi min stemme til fordel for en eller annen ideell stat, hvis den var gjennomførlig, og der kunne oppnås fordeler derved; de republikker vi nu kjenner, er dog meget langt fra idealet. .... Hvis jeg var overbevist om, at den nye statsform betegnet noget avgjørende for hver enkelt borger, men selve statsformen har mindre betydning enn den bruk, der gjøres av den, og den ånd, som besjæler folket.»

Slik formulerte Nansen seg i 1905. Han kunne meget vel ha blitt den første president i en norsk republikk, om han hadde villet det.¹³

Ved avstemningen i august var det en annonse i Aftenbladet, underskrevet av politikere fra hele det partipolitiske spek-

ret, som oppfordret velgerne til å si ja til Norges løsrivelse fra Sverige. Slik var det ikke i november. I avisene var det opprop for og imot kongedømme. For å sette det hele på spissen: Klubben og Handelsforeningen var for; lærere og lensmenn var imot.

Vi kan spekulere i årsaken til at Stavanger (og Haugesund) markerte seg som forholdsvis mer republikansk innstilt enn landet forøvrig. Både før og etter 1905 fostret Stavanger en radikal intelligentsia som skulle sette sitt preg også på den nasjonale dagsorden. Rektor Steens to radikale ministerier på 1890-tallet var en torn i øyet på kong Oscar den II, og Alexander L. Kielland tilhørte den republikanske fløy. Men det er heller tvilsomt om enkeltpersoners engasjement betydde så mye for folkemeningen. Da er det kanskje mer rimelig at vi må søke forklaringen i at de «motkulturelle bevegelser», som sto sterkt i byen, også representerte en form for antiautoritær tradisjon. Lekmannsbevegelsene var nok antisosialistiske i sin grunninnstilling, men fant forbundsfeller i arbeiderbevegelsen i sosialpolitiske spørsmål. Også i konservative, eller skal vi heller si liberale kretser, var det rom for ukonvensjonell tenkning, så lenge det ikke gikk på næringsinteressene. På 1890-tallet var mange av byens ledende politikere radikale venstrefolk med bakgrunn i næringslivet og med et sterkt sosialpolitisk engasjement. Dette gjaldt forresten også mange konservative og moderate. Og helt tilbake til agent Kiellands dager ved 1800-tallets begynnelse hadde den velstående, borgerlige elite en tendens til europeisk orientert «fritenkeri».

Det er biblioteket på Ledaal et vitnesbyrd om. Alexander L. Kielland skrev seg nok ut av det gode borgerskap i sin hjemby, men hans nærmeste venner forble livet ut en del av den økonomiske overklasse i byen.¹⁴

Feiringen av frigjøringsverket var beskjeden i Stavanger den 25. november. Aftenbladet skriver lakonisk dagen etter kongeinnsættelsen: «*Nogen saluttering i anledning dagen fant ikke sted i byen*». Dagen ble først og fremst markert på skolene med tilstelninger. Men også enkelte bedrifter ga sine ansatte bevertning: Bjelland & Cos 600 ansatte i Stavanger og Skudenes fikk chokolade og julebrød, mens E. Berentsen ga sine ansatte fri hele dagen og en gratiale på 20 kroner til hver. Kanskje hadde Bjelland og Berentsen et særlig behov for å markere sin nasjonale og kongevennlige innstilling? Bjelland hadde jo bare to år tidligere lansert varemerket «King Oscar sardines». I kveldingen var det et møte i Byparken, men dessverre i øsende regnvær. Noen vimpler og illuminasjon lyste opp. Langs Breiavatnet mot Statsbanenes administrasjonsbygg, den tidligere Jomfrustiftelsen, hadde gassverket laget et brennende bokstavarrangement : «Alt for fædrelandet.» Stavanger kommune og Handelsforeningen sendte telegrammer til Norges Konge, Stortingspresidenten og Regjeringssjefen. I gatene ble det etter hvert ganske livlig, skriver Aftenbladet. Butikkene holdt lyset på og hadde laget til festlige utstillinger. Og i noen privatboliger var det illuminert.

Noter

¹ Historisk Tidsskrift, Nr 1/2004 – København. BERNARD ERIC JENSEN: Faghistorikeres historiebegreb. Baggrund, kendetegn og virkninger. 104:1, 179-207.

² Herunder også enkelte av originaldokumentene, Byarkivet i Stavanger

³ Stavanger Bibliotek.

⁴ Jeg henviser til litteratur underveis i teksten

⁵ Personlig meddelelse

⁶ Sigval Bergesen, Christian Bjelland, Jonas Øglænd og O. G. Kverneland.

⁷ Stavanger på 1800-tallet – Dreyer Bok 1975.

⁸ Han ble valgt med støtte fra Avholdspartiet

⁹ Han ble valgt til ordfører i 1909 med støtte fra Venstre

¹⁰ Hans Eyvind Næss: Partiet og Politikken, Stavanger Høyre 1883 –1983, Universitetsforlaget 1983

¹¹ Adam Egede-Nissen: Et liv i strid, J.W. Cappelens Forlag 1945,

¹² Berge Furre: Vårt hundreår. Det Norske Samlaget 1991.

¹³ Det samme ble sagt om Christian Michelsen.

¹⁴ Dette er en syntese og en tolkning av flere kilder

E-post – adresser

For i størst mulig grad å kunne redusere våre utgifter ved utsendelser av innbydelse og annen informasjon til våre medlemmer, ønsker vi å benytte e-post. Vi vil derfor be alle som har e-postadresse, om å sende denne til Eli Vareberg. Til deg som har fått ny e-post adresse, har du gitt beskjed om endring ?

Eli Varebergs e-post adresse er: eli.vareberg@lyse.net

BARNDOMSMINNER – fra Misjonsskolen i Stavanger

Artikkel fra Stavanger Aftenblad for 50 år siden

Av **Otto Lous Mohr**

(1886—1967, prof. i anatomi Universitetet i Oslo 1919—52, rektor Universitetet i Oslo 1945—52, styrer av Universitetets arvelighetsinstitutt 1938—52. Tok initiativet til opprettelsen av Norges almenvitenskapelige forskningsråd).

Misjonsskolen på Kampen. Den store løen ble revet i ca. 1980.

HUSKER levende hvilket inntrykk det gjorde da min lar - i 1897 - kom og fortalte at vi skulle flytte til Stavanger, han var blitt »forstander« på Misjonsskolen der. Vi bodde den gang i Mandal, der han var »kateket«, d.v.s. prest og annenlærer ved Middelskolen.

Jeg tror det som opptok oss barn mest - selv var jeg elev år dengang - var det at vi på Misjonsskolen skulle få »spise inne,

altså sammen med de voksne. Det ville nemlig si at vi kom til å få smør-og kanskje endog litt pålegg? - på maten. Hittil hadde jo nemlig kostholdet vært det. som var vanlig dengang, «melk og brød» til frokost og tilkvels: små oppskårne brødtæringer i en tallerken melk. Bare om søndagene fikk vi smørrebrød, og dessuten onsdag kvell, dette siste etter spesiell forbønn av barnepiken, den prektige Lina.

I Stavanger flyttet vi inn i den svære, toetasjes »Hovedbygning« av tre som står der den dag i dag. Og det skal jeg si var en overgang! Misjonsskolen var jo ikke bare en internatskole for »misjons-elevene«, dengang et kull på ti. Den var en respektabel bondegård med fjøs og låve, 10-12 kuer, hest, gris og høns, altså et paradys for barn! Prektige jorder strakte seg på begge sider av den lange »Alleen« helt fram til Stokkaveien, og jordveien omfattet også et felt mot nord, bak skolen og uthusbygningen.

PÅ DEN ANNEN SIDE av Stokkaveien lå »Solbakken«, hjemmet for misjonærenes barn. De måtte jo sendes hjem når de kom i skolealderen. Bestyrer der var den vakre, hvitskjeggede misjonsprest Valen, Farteins far. Like innved Misjonsskolen lå sekretærboligen. Der bodde selskapets generalsekretær, misjonsprest Lars Dahle. Han var, både som teolog, historiker og sprogmann, en virkelig lærd mann, også målt med internasjonale mål. I det hele tatt var denne bondegutt fra Grytten i Romsdal utyilsomt en av vårt lands mest imponerende autodidakter. Med sitt mektige skjegg, de buskede bryn og den høye, hvelvede pannen så han da også ut som en vismann.

Bakenfor «Solbakken» ruvet konturene av Ledaal med de kuplede trekroner fra ungekonsulens tid, der kråkene samlet seg mot kvell. Men ellers var det ikke meget av bebyggelse som var synlig fra Misjonsskolen den gang. En liten bondegård i øst var nærmeste nabo.

Hvor forandret allting var da jeg nylig så traktene igjen! Det var jo by nå, der hvor vi tumlet vårt lykkelige friluftsliv i helt landlige omgivelser. Jeg måtte tenke på hvordan jeg mer enn en sommerkvell lå bak hekken med et sagblad og en trepinne og lokket akerriksene frem på veien så jeg fikk se dem, eller på det dype diket vårt hvor vi i milde vintre tok snepper og bekkasiner i snare. Eller på »Granhaugene bak Mis-

jonsskolen som også hørte oss til. Den ga nesten en slags føling av virkelig skog Engang holdt kråkene et syndig rabalder der. Og midt i livet satt en skulende hubro, tilsynelatende helt uanfektet av de rasende angrep. Der skjøt min bror en tur-teldue. Denne raritet ble levert til Museet og sto utstoppet der. En stor begivenhet!

LIVET I FJØSET, sammen med budeien, den elskelige Serine, eller i stallen med gårdskarlen, den mere høytidelige Rasmus, det var noe for oss barn! En nåde når vi fikk »sitte på« med ham når han kjørte melken, som kostet 11 øre literen dengang, fritt tilkjørt., Men Rasmus hadde temperament. Som den gang vår prektige dølehest, den svære «Herkules» nektet å drikke. Da tapte Rasmus fatningen. Han tok den fyllte, kalle vassbøtten og kylte hele innholdet bakfra over den vettskremte »Herkules« med et innett: »Vil du 'kje ha det framme, så ska du ha det i rævå!« Jeg tror også at utsagnet var ledsaget av en kraftsats som ikke egentlig passet på Misjonsskolen.

- For mine foreldre var, ikke minst de første år på Misjonsskolen en krevende tid. Sin egen barneflokk som etterhvert vokset til otte, så de pludselig forøket med ti unge menn som skulle opptas i hjemmet og faktisk ha det samme tilsyn som et hjemns egen ungdom har krav på. Alle elevene bodde på skolen, hadde sine soveværelser og arbeidsværelser der. Alle måltider ble inntatt samlet, ved et langt fellesbord. Skolesalen, biblioteket, gjesteværelse for misjonærer på hjemlov, alt skulle holdes i orden - sengklær, klesvask, den store hus-holdning representerte tilsammen et meget vidløftig apparat. Dessuten var jo Misjonsskolen i Stavanger et selvfølgelig sentrum for meget av Det Norske Misjonsselskaps virksomhet. bl.a. for alle «Hovedbestyrelsens» møter. Selv med datidens gode tjenestehjelp fikk min mor i sannhet anvendelse for sine administrative evner.

Og selv om min far var en øvet og erfaren lærer, var det såvisst ingen spøk

Her er familien Mohr sammen med elevene av 8. kull, 1897-1902. Sittende fra venstre: Peter A.R. Strømme, Marie Lous Mohr, O. E. Mohr med Anne Lous Mohr på fanget, Karl Ludv. Reichelt, Hugo Lous Mohr, Eilertsen, Fridjof Lous Mohr og Olaf Stokstad. Stående: Andreas Pedersen, Otto Lous Mohr, Emil Birkeli, Kirsten Lous Mohr, fru Jeanette Mohr, født Lous, John Hodnefeld, Jens D. Nicolaysen, Olai A. Karlsen Lund og Tallak Nome.

å måtte ta opp igjen hele sin teologi. Han hadde fagene norsk, latin, gresk - jeg tror også tysk - og nytestamentlig eksegesis, mens Dahle hadde kirkehistorie, hebraisk, dogmatikk og visstnok også fransk. Og kravet til elevenes faglige skoleing lå, etter det inntrykk jeg fikk, høyt. Når så dertil kom at min far jo også hadde tilsynet med gårdsdriften hadde han hendene fulle, selv om tid også måtte avsees til mangeslags møter og stevner der misjonselevne og forstanderen måtte være med.

MISJONSELEVNE kom fra alle kanter av landet, og med meget forskjellige forutsetninger. Felles for dem var bare den idealistiske innstilling, misjonskallet. De tok sitt arbeide meget alvorlig, og flere av dem var virkelig begavet. Reichelt ble mange år senere æresdoktor ved Uppsala Universitet. Og det var meg en spesiell glede da jeg inne i Oslo kunne holde

doktormiddagen for Emil Birkeli da han tok graden ved Universitetet der. Kanskje det beste hode på det kullet, var nordlendingen Karlsen. Han døde få år etter at han var kommet ut til Madagaskar. - Det var en sjanse de tok, og den var meget alvorlig dengang,

For oss barn var samlivet med disse idealistiske ungdommer meget utviklende. Med Birkeli hadde jeg felles botaniske interesser, og han som opprinnelig var snekker og derfor sløydlerer for misjonselevne, ble også min læremester i faget. Av ham lærte jeg den respekt for nøyaktighet - på millimeteren! - som jeg betrakter det som et stort aktivum å få i blodet i unge år.

Samværet med misjonselevne og med misjonærer som bodde hos oss, rommet også meget som var egnet til å gi barnefantasier oppsving. På veggene hang bilder av «misjonsskibene»: «Eliezer» og «Paulus». Ved innkjørselen fra øst lå det lille «Misjons-

Kiellands, for anledningen utvidede, kvartett. Kielland i midten.

museum» med skjold, kniver og spyd fra Zulu og Madagascar, utskårne avgudsbilder, bruksgjenstander og tryllemidler - et broget ekstrakt fra »hedningernes« liv. Og farve fikk det hele når misjonærene fortalte om de innfødte og de franske på Madagascar eller når gamle veteraner fra Zulu smekket med tungen og ga oss prøver på zulukaffernes malabariske tale.

ELLERS VAR DET MUSIKKEN som var det egentlige samlingspunkt i vårt hjem. Min mor var en meget habil pianist, elev av Erika Nissen. Og sammen med henne spilte vi barn stadig trio eller kvartett. Vår lærer, både når det gjaldt cello og violin var den fine musiker, violinisten grev Ludvig von Moltke - elev av Joachim - som skjebnen hadde skyllet inn på Stavangerstranden. En original og morsom kunstnersjel som ville kreve sitt eget kapittel.

Moltke var med i Alexander Kjellands kvartett, eller kanskje snarere kvintett - Kiel-

land spilte jo selv fløyte. Engang fikk min mor anmodning om å være med i kvartetten. Hvor synd det var at hun måtte si nei! Hun svarte at hun ikke var flink nok. Men det var en tom utflukt. Saken var sikkert den at det ikke «gikk an». Kielland var jo «fritenker, og ingen kan forestille seg hva det lå i dette ord som har skiftet valør siden da.! Ikke bare «fritenker», men «venstre», «fallitt», «fraskilt», for bare å nevne noen eksempler.

I Mandal hadde min mor hatt mange musikkelever. Men i Stavanger ble hennes tid så sterkt beslaglagt at hun der bare hadde to, Johanne Margrethe Sømme og Fartein Valen. Johanne Margrethe var vidunderbarn, med, absolutt gehør. Jeg husker da hun skulle prøvespille for Erika Nissen, etter en av hennes konserter nede i teatret. Fru Nissen tok den lille, fire-femårige tullen på fanget, og da hun hadde spilt, rant tårene fritt nedover fru Nissens kinner. »Du må spille med henne, Jeanette«, sa hun til

min mor. - Mange vil ennå huske Johanne Margrethe Sømmes klaverspill, kanskje ikke minst hennes Mozart-tolkning.

I STAVANGER kunne vi barn gå på konserter, men ikke i teater eller på danseskole. Det var »adiafora« som kunne »vekke forargelse«. Og i kirken måtte vi gå hver søndag og bli der til den første salmen etter prekenen var sunget. Det holdt hårdt mangan gang når været var fristende til søndagsturer, men det ble konsekvent gjennomført. Det var ikke til å unngå at vi valgte predikantene etter lengden av deres preker. Dikterpresten, Jonas Dahl - residerende kapellan i Domkirken - var vår favoritt, for hans preker var alltid i korteste laget. Men - for et kirkeinteriør! Jeg tror det mest stemningsfulle jeg overhodet har sett. Når det mer enn en gang hendte at det knep med å følge predikanten oppe på den overdådige gamle barokke prekestolen, da gled blikket langs skibets mektige søyler opp mot de rolige buer. Og når solen spilte gjennom glassmaleriene i koret i gotikk, da glemte man taleren for lysvirkningen over de rike kleberstensornamenter, og tankene gikk tilbake til fjerne tider, da biskopen selv leste den latinske messe i røkelsesduften oppe fra koret i St. Svithuns katedral. Det var stemningsrike skjønnhetsinntrykk for livet.

Etter kirketid gikk veien i vinterhalvåret gjerne opp til Museet og til malerisamlingen der. Ikke minst fulgte vi Stavangermalerne Sigurd Moe, August Jacobsen og Bernhard Hinna med særlig interesse. De var jo likesom våre egne. Hertervig var jo dengang bare en tomsing som vi møtte på skoleveien, oppe ved Tomsehagen.

Men når våren kom, da gikk søndagsturene etter planter og fugleegg nordover mot Tasta eller vestover rundt Stokkavandene. Hafrsfjord og Tananger var bare målet for sight-seeing ved spesielle anledninger. Vi hadde såmeget fint terreng nærmere innpå. BESONNTE VERGANGENHEIT! Har man opplevet Stavangernaturen slipper den

ikke sitt tak. Stå på Byhaugen en vårdag i det friske, men lune sønnendrag. Se dette herlige landskap, opprutet av rolige stengjerder og her og der brutt av vandenes dyptblå flater. Hvor har det saftige grønne en slik fraicheur og slike nyanser! Og så himlen med drivende skyer - »solens eventyrlande«. Og mot øst fjorden med øyene og Ryfylkefjellenes innramming i vekslende diskre farvetoner ut mot synsranden.

Eller vær med en av disse kjølige høstdager med et svakt drag av »Kalhammerlokt« fra nord. Nyd denne ubeskrivelige klarhet og ro, landskapets bølgende linjespill eller den mettede farveprakt i et rognetræs bugnende røde mot himmeldypets bunnløse blå. Du skvetter til for en plutselig susen i luften. Og så er det bare stæreflokkens tette tusener som bruser over deg som en levende sky hvis skygge du følger til den forsvinner langt derute.

VI GUTTER fra «Solbakken» og Misjonskolen gikk »på Storm«. Skolen lå helt oppe ved »Bethanien« så veien var ganske lang, - langs Tomsehagen, ned gjennom Straen, gjennom det smale smuget mellom Kongsgaard og stengjerdet langs Kiellands have og videre langsmed Bredevannet. Ikke sjelden så vi Alexander Kjellands praktfulle skikkelse på verandatrappen ut mot haven som gikk like ned til Bredevannet, uten gjerde der. Det er og blir jammerskade at Kiellandhuset er revet. Det føles som et stygt tomrum i bildet, nå å gjense stedet hvor det lå.

Skolebestyrer var kaptein Storm, en bror av professor Gustav Storm. Det vil si, Eugen Caspari, en sønn av professoren, var nok medbestyrer. Men for oss var Storm bestyreren.

Storm var en fremragende pedagog, og matematikken var hans fag. Vår respekt for ham var ubegrenset. Vi beundret også hans velpleiede sorte knebelsbart, med de flotte, pomadiserte spisser som sto rett ut. Det hendte en sjelden gang at Storm kunne miste tålmodigheten og gi oss en

BYHISTORISK FORENING HJELPER DEG MED

Årets julegave

Byhistorisk kunstmappe

10 akvareller av Mons Gabriel Monsen

Forretningsmann og amatørmermaler Mons Gabriel Monsen Monsen "fotograferte" byen med pensel. 108 av hans akvareller ble i sin tid gitt Stavanger Kunstforening, men senere overført til Stavanger Museum da de først og fremst har kulturhistorisk verdi. Takket være hans bilder vet vi mye om hvordan byen så ut mellom 1856 og 1882.

***Vi presenterer nå en kunstmappe med 10 av bildene for salg.
Medlemspris kr 150 • Utsalgsprisen er kr 300.***

Bildene gjengis i offsettrykk på flott papirkvalitet.

Forhåndsbestilling kan skje ved henvendelse til Petter Løhre
tel. 982 03 657, e-post: kj-loeh@online.no

Når innbetaling, til konto nr. 3201 25 37300, er registrert,
kan mappene hentes. Sted for avhenting avtales ved bestilling.

sansecake med høystegen hånd. Det føltes uhyre ydmykende, jeg taler her av erfaring. Men han ba om forladelse etterpå, og da steg vår respekt tårnhøyt. - Jeg husker levende når Storm kom ut på den høye trappen i frikvarteret og vinket oss sammen. Vi styrtet til, og jubelen steg til himmels når det glade budskap kom: »Månedsløp på mandag!« Heller ikke glemmer jeg det lune blinket bak Storms gullbriller når hans korpulente skikkelse etter ovasjonen luntet inn igjen på lærerværelset.

Øistein Asheim var anerkjent, som skolens snilleste, og derfor mest populære lærer, praktisk og grei i sin undervisning. Det fortaltes at det var ham som innvidde guttene i metermålets hemmeligheter på følgende vis: «Fingeren er desimeteren, neglen det er centimeteren, og det svarte på neglen er millimeteren». Men jeg tror dette er en anekdote.

Caspari - »Kjyspen« kallet - hadde vi i norsk, tysk og historie. En sarkastisk og vittig herre, med sans for sprog og stil. Den franske revolusjons koryfeer og Napoleons Marechaller kunne vi på fingrene. Deres slag var like levende for oss som for kaptein Schrappe i »Slaget ved Waterloo«.

HVER JUL skulle vi samle inn til en presang fra klassen til en av lærerne. Vi syntes vi var ganske særlig geniale da vi etter Fridtjof Nansens hjemkomst fra polhavet, ga Caspari en gipsstatuette av den skjeggede Nansen ved det dramatiske møte med Jackson på Franz Josefs land. Tre-ski hadde han på, og en virkelig skistav, også av tre. Om den raffinerte Caspari satte like stor pris på kunstverket som vi, tør være tvilsomt. I allfall så jeg, da jeg senere hadde noen privattimer i tysk med Caspari, at han hadde plasert den oppe på den høye kakkellovnen, der den allellovede hadde begynt å anta noe av polarnattens tone. Tor Helliesen som var konservator på Museet, hadde vi i naturfag og tegning. Ham var vi redd. Han var alltid gravalvorlig og dyster og hadde ord for å »være sinna«.

Bare en gang, da han fikk et ganske usedvanlig stupid svar, kunne han ikke la være å trekke på smilebåndet. Lenge etter gikk det som et frasagn blant oss gutter: »Da lo Helliesen!«

Men engang syntes vi at vi selv var storartet i vårt edelmot. Vi hadde funnet ut at Helliesen vist i grunnen var ulykkelig. Og så besluttet vi å gi årets julepresang til ham. Han ble overrasket og forvirret, nesten til det rørende, så vi syntes vårt valg var en fulltreffer.

Helliesen er høyt fortjent av Museet. Uaktet han var kand. real, ble utgravninger, i det hele tatt Rogalands arkeologi etterhvert hans hovedinteresse. Han innla seg varige fortjenester ved en systematisk registrering av landsdelens oldtidsminner. Jeg tror ikke jeg tar feil når jeg mener at det også var ham som fart kjøkkenmøddingen fra steinalderen ute i Viste-hållå, vistnok dengang den første i vårt land.

VÅR LÆRER i skrivning og i gymnastikk var oberstløytnant Thorleif Waaler hvis »Thorleif Waalers Forskrifter« med »Tale er sølv; men taushed er guld« og liknende åndrikheter som vi møysommelig kopierte. »Skjønnskriften« var nærmest tegnekunst den gang. Godt at vi nå er kommet over til den meget mer rasjonelle formskrift.

I gymnastikk kunne Waaler være barsk. Hendte det at han knep to syndere samtidig, tok han begge i nakken og dunket hodene sammen su vi så både sol og stjerner. Men synet på legemlig tukt som oppdragelsesmiddel var dengang vesensforskjellig fra det det er i dag.

Og så Johannes Hansen med den røde nesen og den praktfulle, stålgrå hårmanken, ham må jeg ikke glemme! Han skrådde og han hadde en åpen tuberkulose med kavernere og eksplosive hosteanfall. For ham måtte vi tømme den store jernspyttebakken i ovnen, når den ble for full. »Hansen spotta mablis« som det het blant oss gutter. Men Johannes Hansen var ikke uten livsvisdom og han kunne være

åndfull. Det hendte at han litt høytidelig, med et strøk gjennom hårmanken -sa kloke ting som man ennå husker.

KARAKTERSYSTEMET dengang var tallsystemet med ti desimaler. Nyanserte karakterer som 1.3, 1.8, 2.3 ble stadig benyttet, og hver måned fikk man sitt nummer i klassen i karakterboken. Jeg vet mange har det travelt med å angripe dette med karakterer. De leder til et åndløst puggverk og til usunn konkurranse, heter det. Tja, jeg vet ikke. Når det gjelder sport, er jo pointjakten på tiendedels sekunder selve målet. Hvorfor ikke utnytte ungdommens naturlige kappelyst også når det gjelder tilegnelse av kunnskap. Karakterer gir jo en slags valuta for ens strev.

Til Middelskoleeksamen måtte vi opp i alle, både skriftlige og muntlige fag. Selv var jeg fjorten år dengang og midt i en periode av utekkelig flotthet. Blant annet hadde jeg tillagt meg noe som jeg selv oppfattet som »håndskrift«. Den benyttet jeg også freidig i mine eksamensbesvarelser. For engelsk-oppgavens vedkommende hadde det til følge at det var absolutt umulig for sensorene å tyde mitt elegante navnetrekk utenpå oppgaven. Man måtte finne det ut pr. exclusionem. Etter en lengere diskusjon fikk jeg beholde min karakter for selve besvarelsen uantastet, men sensorene forlangte at jeg skulle ha 4 i orden, hva jeg også fikk. Og karakteren ble også etter sensorenes forlangende - opplest av Storm selv på eksamensfesten. Forhistorien fikk jeg først kjenskap til mange år senere. Den fikk jeg av en av sensorene, da rektor Brinchmann i Oslo, som virkelig ennå husket episoden.

Ordenskarakteren tok man jo med stor ro. Den var ikke med i hovedkarakteren. Men i tysk skriftlig fikk jeg det som virkelig føltes som et av de støt, livet gir. Jeg hadde vært heldig til tentamen. Og så ville ulykken at det var kommet en tysk prest til byen som skulle tale i »Bethanien« kvellen før vi skulle opp i tysk. »Ikke sitt og pugg«, sa de

Premierløytnant Fredrik Storm.

voksne. »Gå heller ned og hør på ham så du får tysken i øret«. Jeg var dum nok til å følge rådet, i stedet for å benytte tiden til grammatikken, hva jeg hårdelig trengte.

Jeg syntes oppgaven var lett og gjorde meg raskt ferdig med den. Mens jeg satt og kikket litt på den, stanset Caspari som inpsierte, opp bak ryggen min, og jeg hørte et innett: «Du skulle ha juling!». Vel, tenkte jeg, det er formodentlig en eller annen stygg feil som skjemmer denne ellers fortrinlige besvarelse. Og uten større vanskelighet lyktes det meg å finne et par brølere, hvoretter jeg fornøyd innleverte oppgaven og gikk lenge før tiden.

TENK, når jeg nå sitter og minnes, kan jeg faktisk ikke huske hva jeg fikk. Men det var meget langt nede i gradene og den gang føltes det som et slag jeg aldri ville komme til å glemme. Gudskjelov: Tiden leger alle sår.

Styret i Byhistorisk Forening 2004

Berit M. Grande, Kortegata 4, 4012 Stavanger
tlf. 51 52 70 03
email: berit@ach.no

Hallvard Ween B., Christophersensgt. 21, 4009 Stavanger
tlf. p. 51 52 43 23
email: hallwe@online.no

Eli K. Vareberg, Bergliveien 29 B, 4020 Stavanger
tlf priv. 51 88 17 17
email: eli.vareberg@c2i.net

Petter Løhre, Blomsterveien 1, 4022 Stavanger
tlf. p 51 56 06 96
email: kj-loeh@online.no

Brith Tan, Bruvikbakken 6, 4017 Stavanger
telefon p 51580655
email bth@statoil.com

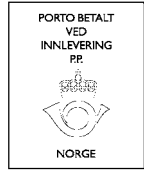
Reidar Frafjord, Øvre Stokkavei 44, 4023 Stavanger
tlf 51 52 35 70
email: rei-f@online.no

Ole Kallelid, Per Spelemannsvei 16, 4019 Stavanger
tlf. 51872893
email: kallelid@online.no

Kristin Øye Gjerde, Dugane 18, 4048 Hafrsfjord
tlf. 51 59 26 73
email: kristin@norskolje.museum.no

Henry Bjørkelund, Sivaksveien 30, 4017 Stavanger
tlf. 51 58 16 75
email: hbjorkel@c2i.net

B

Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

---

